

**МУАССИСАИ ДАВЛАТИИ ТАЪЛИМИИ
«ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ХУЧАНД
БА НОМИ АКАДЕМИК БОБОЧОН ҒАФУРОВ»**

ТДУ – 81.222.8 /22

ТКБ – 81.2Т

В 79

Ба ҳуқуқи дастнавис

ВОҲИДОВА НОДИРА АБДУСАТТОРОВНА

**ХУСУСИЯТҲОИ ФАРҲАНГҲОИ ФРАЗЕОЛОГИ
ДАР ЗАБОНҲОИ ГУНОГУНСОХТ
(дар мисоли забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ)**

АВТОРЕФЕРАТИ

**диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣ
номзади илмҳои филология аз рӯи ихтисоси 10.02.00 – Забоншиносӣ
(10.02.20 – Забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ,
қиёсӣ ва муқобилавӣ)**

ХУЧАНД-2022

Диссертатсия дар кафедраи фонетика ва лексикологияи забони англисии Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров» ба иҷро расидааст.

Роҳбарони илмӣ:

Ҳасанзода Абдучамол Ашраф – доктори илмҳои филология, профессори кафедраи забони тоҷикии МДТ-и «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров»

Азимова Матлюба Нуритдиновна – доктори илмҳои филология, профессори кафедраи фонетика ва лексикологияи забони англисии МДТ-и «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров»

Муқарризонии расмӣ:

Мамадназаров Абдусалом – доктори илмҳои филология, профессори кафедраи забони англисӣ ва типологияи муқоисавии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Давлатова Чинорой Абдуллоевна – номзади илмҳои филология, дотсенти кафедраи забонҳои хориҷии МДТ-и «Донишкадаи иқтисод ва савдои Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон дар шаҳри Хучанд»

Муассисаи тақриздиханда:

МДТ-и «Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни»

Ҳимояи диссертатсия «29» сентябри соли 2022-юм соати «14.00» дар ҷаласаи Шӯрои диссертатсионии 6D.KOA-037 назди МДТ-и «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров» (735700, ш. Хучанд, гузаргоҳи Б. Мавлонбеков, 1) баргузор мешавад.

Бо диссертатсия дар китобхонаи Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров» ва сомонаи www.hgu.tj шинос шудан мумкин аст.

Эълони дифои диссертатсия ва фишурдаи он дар сомонаи расмии КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон www.vak.tj ҷой дода шудааст.

Автореферати диссертатсия дар таърихи «__» _____ соли 2022-юм ирсол карда шуд.

**Котиби илмии Шӯрои диссертатсионӣ
номзади илмҳои филология, дотсент:**

Шарипова М.З.

НОМГҶИ ИХТИСОРАҶО ВА АЛОМАТҶОИ ШАРТӢ

БА – «Баҳори Аҷам»

ВФ – воҳидҳои фразеологӣ

КОА – Комиссияи олии аттестатсионӣ

гуфт. – гуфтугӯӣ

ва ғ. – ва ғайра

инч. – инчунин

кит. – китобӣ

куҳн. – куҳнашуда

МД – мазмуни денотативӣ

[М] – муаллиф

м. инҳо – монанди инҳо

муқ. – муқоиса намо

ниг. – нигар

ФЗМАТФ – «Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ»

ФЗТ – «Фарҳанги забони тоҷикӣ»

ФИРЗҶТ – «Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик»

ФТЗТ – «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ»

ФФ – фарҳанги фразеологӣ

ЧҶ – «Чароғи ҳидоят»

ҶГ – ҷанбаи грамматикӣ

ҶЛ – ҷанбаи лексикӣ

ҶУ – ҷанбаи услубӣ

ҶФ – ҷанбаи фонетикӣ

ҶШ – ҷанбаи шохидӣ

ҶЭ – ҷанбаи экстралингвистӣ (этимологӣ)

Аломатҳои шартии ҳиссаҳои нутқ дар фарҳангҳои англисӣ

N. – исм

V. – феъл

Adj. – сифат

Prep. – пешоянд

Num. – шумора

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзӯи таҳқиқот. Даҳсолаҳои охири асри XX ва ибтидои асри XXI-ро давраи пурмаҳсули таҳқиқи шоҳаи типологии забонҳо шуморидан мумкин аст. Ин андешаро таҳқиқоти бисёре, ки ба муқоисаи типологии забони тоҷикӣ бо забонҳои англисӣ, русӣ, олмонӣ, ўзбекӣ ва ғ. бахшида шудаанд, собит менамоянд. Аксар чунин асарҳо дар намуди рисолаҳои илмӣ таълиф ва дифоъ гардида, ба омӯзиши муқоисавии категорияҳои луғавию грамматикӣ нигаронида шудаанд, ки, бешубҳа, дар муайян кардани хусусиятҳои умумӣ ва хосаи забонҳои гуногунсоخت аҳамият доранд.

Дар бораи аҳамияти муқоисавии забонҳои гуногун фарҳангшиносони тоҷик А. Мамадназаров чунин менависад: «Мусаллам аст, ки луғатҳои забонҳои гуногун дар қоркарди мавод умумият ва тафовутҳо доранд. Хосияти умумӣ, аз афташ, на танҳо ба вусъат, балки ба самарабахшии принципҳо далолат доранд. Барои созмони назарияи

лексикография таҳлили муқоисавии таҷрибаи таърихии ҳар як забон, хосатан чунин забонҳои аз лиҳози лексикография ғаноманд чун англисӣ, русӣ ва тоҷикӣ муфид аст»¹.

Чунин раванди илми забоншиносӣ аз даҳсолаҳои нахустини асри XXI сар карда ғайилона идома пайдо кард, ки аз омӯзиши типологӣ-муқоисавии се забони гуногун иборат буда, дар шакли диссертатсияҳо таълиф ва дифоъ гардиданд².

Аз мушоҳидаҳо бармеояд, ки дар масъалаи таҳқиқи муқоисавӣ-типологии ду забон бо яке аз забонҳои хориҷӣ дар забоншиносии тоҷик як андоза таҷриба андӯхта шудааст, аммо усули сезабонаи таҳқиқ ангуштшумор аст, дар ҳоле ки муқоисаи типологии забони тоҷикӣ дар як вақт бо ду забони гуногунсохт дар муайян кардани тафовут ва умумияти ин забон ва забонҳои қиёсшаванда бештар аҳамият пайдо намуда, дар муайян кардани меъёрҳои ташаккули сохторӣ, маъноӣ ва истемолии ВФ мусоидат дорад.

Аз ин нуқтаи назар омӯзиши муқоисавӣ-типологии хусусиятҳои фарҳангҳои фразеологии забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ муҳим аст, зеро:

1. Фразеологияи забонҳо аз соҳаи нави забоншиносӣ ба шумор рафта, ҳанӯз дар фаҳмиши моҳияти ВФ, ҳел ва категорияҳои он андешаҳои забоншиносон мухталиф аст ва ба сабаби ҳеле бисёр будани асарҳо доир ба фразеология ва сершумории мутахассисони ин соҳа муайян кардани ҳақиқати ҳол мушкил аст. Таҷриба нишон медиҳад, ки то моҳият, ҳел ва хусусиятҳои фразеологизмҳо аниқ карда нашавад, имкони тадвини фарҳанг пайдо намегардад. Дар навбати худ, фарҳанг дар муайян кардани воҳидҳои забон, аз ҷумла, фразеологизмҳо (бо истилоҳи тоҷикӣ «таъбирҳо») муътамадтарин маводи илмии меъёрии аз ҷониби мутахассисон пазируфташуда ба шумор меравад.

2. Дар таҳқиқ забони тоҷикиро бо забонҳои маъруф – русӣ ва англисӣ қиёс намудан аз он лиҳоз айни муддаост, ки мутахассисони ин забонҳо доир ба фразеология бештар комёб ҳастанд.

Ҳар яке ин забонҳо афзалияти ба худ хос дошта, ба ҳамдигар таъсири муфид мерасонанд. Чунончи, забони англисӣ – бонуфузтарин забони байналхалқӣ, забони русӣ – забони муоширати доираи васеи миллатҳост, ки дар замони шӯравӣ ба ин мақом ноил гаштааст, забони миллии тоҷикӣ – забони маҷозхост ва маҷоз муҳимтарин омили ташаккули ВФ, аз масоили мураккаби фарҳангшиносӣ ба шумор меравад.

Дар замони муосир ҳамаи миллатҳо, аз ҷумла, тоҷикон ба фарҳангҳои фразеологии русӣ ва англисӣ эҳтиёҷ доранд, зеро зарурати ба таври мукамал на танҳо чун воситаи муошират, балки чун забони илм ва тамаддуни ҷаҳонӣ омӯхтани забонҳои мазкур ба миён омадааст. Бинобар он, фарҳангҳои фразеологии забонҳо набояд аз ҳамдигар тафовутҳои

¹ Мамадназаров А. Становление и развитие таджикской переводной лексикографии XX и начала XXI вв. / А. Мамадназаров. – Душанбе, 2016. – 416 с.- С. 7.

² Арипова М.Х. Поле «эмоций» во фразеологии разносистемных языков (на материале английского, русского и таджикского языков): автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Душанбе, 2018. – 26 с.; Долгопалов Ю.А. Сопоставительный анализ соматической фразеологии (на материале русского, английского и немецкого языков): автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Казань, 1973. – 23 с.; Конакбаева Ж.К. Антономические фразеосочетания в английском, русском и казахском языках: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Тбилиси, 1981.- 26 с.; Назирова М. Фразеологические единицы с компонентом цветообозначения английского, русского и таджикского языков: дис. ... канд. филол. наук. – Душанбе, 2009. – 134 с.; Сакаева Л.Р. Отражение антропоцентризма во фразеологии английского, русского и таджикского языков: дис. ... канд. филол. наук. – Казань, 2004. - 217 с.; Хайрулина Д.Д. Фразеологические единицы с компонентом “вода” в английском, русском и татарском языках: дис. ... канд. филол. наук. – Набережные Челны, 2005. – 120 с.; Шарипова З.М. Семантико-структурный анализ фразеологических единиц таджикского, арабского и русского языков: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Душанбе, 2011. – 22 с.

чиддӣ дошта бошанд, ба ифодаи дигар, дар раванди ҷаҳонишавӣ ҳамчун муҳимтарин падидаи тамаддунсоз майл ба коркарди принципҳои ягонаи луғатҳои фразеологӣ тақозои фразеография ба шумор меравад.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯи илмӣ. ВФ бо номҳои гуногун зиёда се аср инчониб диққати суҳанварон ва суҳаншиносонро ба худ ҷалб карда меояд. Аз лиҳози хронологияи тадвин фарҳангҳои фразеологӣ дар забоншиносии тоҷик афзалият дорад. Дар таърихи забони адабии тоҷик нахустин фарҳангҳои фразеологӣ, амсоли «Ҷароғи ҳидоят», «Баҳори Аҷам», «Мусталаҳот-уш-шуаро» ба асри XVIII тааллуқ доранд.

Бино ба маълумоти манбаъҳои илмӣ, ибтидои умумии лексикографияи русӣ низ ҳамин давраи таърихист, вале саромади луғатшиносии англисӣ асосан ба қарни XIX мансуб аст.

Маълумоти нахустини фразеографӣ ба таври хеле одиву мухтасар дар сарсухани фарҳангҳои луғавӣ зикр ёфтаанд. Ибтидои фразеографияи илмӣ-таҳқиқотӣ ба солҳои 60-уми асри XX рост меояд. Дар таърихи забоншиносии тоҷик аввалин луғати соҳавӣ «Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик (фарҳанги фразеологӣ)» дар ду ҷилд (мурағиб М.Фозилов) дар солҳои 1963, 1964³ ба таърифи расидааст. Асари дигари фарҳангшиносии мазкур бо номи «Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ» дар се ҷилд солҳои 1975, 1977, 2014⁴ интишор ёфтааст. Қисмати илмии ин асарҳо ба ҷуз фарҳангномаи пурарзиш будан боз аз рӯи он муайян мешавад, ки дар муқаддимаи онҳо дар бораи асосҳои илмию методологии интихоби моддаҳои фразеологӣ ва роҳи усулҳои шарҳи маънои онҳо, паҳлуҳои мухталифи фразеографияи тоҷик маълумоти муфассал дода шудааст.⁵

Лексикографияи муосири тоҷик аз қисматҳои ғаноманди забоншиносӣ маҳсуб меёбад. Дар бораи фарҳангҳои тафсирии форсӣ-тоҷикӣ зиёда аз 15 номгӯй рисолаи илмӣ таълиф ва дифоъ гардидаанд, ки муҳаққиқонаш А.В. Капранов, Ҳ. Раупов, Ҳ. Аҳадов, П. Ҷамшедов, А. Мамадназаров, А. Воҳидов, А. Насриддинов, А. Сангинов, Г.Б. Баракаева, Д. Баҳриддин, З.М. Шарипова, М. Назирова, Т. Болтубоев, Ҳ. Аҳмадов, С. Саидов, М. Ёрунова, М. Сатторова, Ф.Н. Ғиёсова, Р.Д. Каримхочаева, М. Тиллохӯчаева ва дигарон мебошанд.

Олимони Эрон, аз ҷумла, Саид Нафисӣ, Раҳим Афиғӣ, Дизфулиён Козимӣ, Шаҳриёри Нақавӣ, Дабир Сиёқӣ дар таҳқиқи фарҳангҳои форсӣ саҳми шоиста доранд.

Лексикографияи тоҷик хеле рушд карда бошад ҳам, роҷеъ ба фарҳангшиносии фразеологӣ асарҳои муфассал кам ба назар мерасанд. Дар ин росто метавонем танҳо рисолаҳои А. Сангинов «Хусусиятҳои лексикографии фарҳанги «Баҳори Аҷам»⁶ ва Д. Баҳриддин «Ҷароғи ҳидоят»-и Орзу ва забони тоҷикии форсӣ⁷, И. Болтубоев

³ Фозилов, М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик / М.Фозилов. – Душанбе: Ирфон, 1963. Ҷилди 1. – 954 с. 1964. Ҷилди 2. – 804 с.

⁴ Фозилов, М. Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ. / М. Фозилов. Ҷилди 1. – Душанбе: Ирфон, 1975. – 367 с. Ҷилди 2. – Душанбе: Ирфон, 1977. – 584 с. Ҷилди 3. – Душанбе: Нашри Камол, 2014. – 640 с.

⁵ Фозилов, М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик / М.Фозилов. – Душанбе: Ирфон, 1963. Ҷилди 1. – 954 с.; Фозилов, М. Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ. / М. Фозилов. Ҷилди 1. – Душанбе: Ирфон, 1975. – 367 с.;

⁶ Сангинов, А. Лексикографическая характеристика словаря «Баҳори адҷам»: автореф. дис. ... канд. филол. наук / А. Сангинов. – Душанбе, 1974. – 32 с.

⁷ Баҳриддин, Д. «Ҷароғи ҳидоят»-и Орзу ва забони тоҷикии форсӣ / Д. Баҳриддин. – Душанбе: Дониш, 1992. – 108 с.

«Муносибатҳои лексикӣ ва фразеологии «Мусталаҳоту-ш-шуаро»-и Вораста ба лаҳҷаи Хучанд ва атрофи он»⁸-ро номбар намоем, ки далел аз зарурати таҳқиқ аст.

Аз қатори асарҳои пурмухтавои таҳқиқотӣ бояд монографияи А. Мамадназаров «Становление и развитие таджикской переводной лексикографии XX и начала XXI вв.» («Ташаккул ва рушди лексикографияи тарҷумавии тоҷикӣ дар асри XX ва ибтидои асри XXI»)-ро ном бурд, ки он дар таҳқиқи таҳаввули фарҳангшиносии забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ дар заминаи фарҳангҳои тарҷумавӣ нақши муҳим дорад. Аз ҷумла, дар китоб дар бандҳои алоҳида дар бораи фарҳангҳои тоҷикӣ-русӣ, англисӣ-русӣ, тоҷикӣ-англисӣ, фарҳангҳои фразеологӣ (боби дуюм) ва сохтори фарҳангномаҳои тарҷумавӣ (боби чорум) маълумот дода шудааст. Асар ба таҳқиқи ҳамаҷонибаи лексикографияи тарҷумавии тоҷикӣ дар ҳамаҷониба ба забонҳои русӣ ва англисӣ ихтисос дорад. Дар «Замима» дар низоми хронологӣ навъҳои асосии фарҳангномаҳои тоҷикӣ ва дар ҷадвали «Таърихи лексикографияи тоҷикӣ форс» дар панҷ банд номгӯи фарҳангҳо аз асри X то замони мо давра ба давра нишон дода шудаанд⁹, ки ба рисолаи мо ҳамчун манбаи арзишманд хидмат кард.

Ташаккули фразеологияи рус низ ба солҳои 60-уми асри XX рост меояд. Сухан аз «Фразеологический словарь русского языка» («Фарҳанги фразеологии забони русӣ») таҳти назари А.И. Молотков (нашри аввал соли 1967) меравад, ки дар муқаддимаи он сухан аз масъалаҳои муҳими фразеологияи рафта, он ҳамчун сарчашмаи илмӣ-таҳлилӣ хидмат менамояд. «Набудани чунин луғатнома на танҳо ба қарордод баъзе масъалаҳои назарияи фразеология монанд мешуд, балки ба ҳалли як қатор масъалаҳои амалӣ: баланд бардоштани маданияти нутқ, омӯзиши забони русӣ аз ҷониби халқҳои ғайрирус, танзими луғатҳои фразеологии дузабона ҳалал мерасонад».¹⁰ Аз ин гуфтаҳо ҳулосае низ бармеояд, ки луғати мазкур ҳамчун асари арзишманд ҳамаҷонибаи бартараф кард.

Дар солҳои минбаъда фразеологияи рус рушд ёфта, зиёда аз даҳ луғатномаи фразеологии якзабона, дузабона ва ҳатто сезабона ба вуҷуд омаданд, ки дар заминаи забонҳои англисӣ, русӣ ва яке аз забонҳои халқиятҳои маскунӣ собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ таълиф ёфтаанд.¹¹

Фразеологияи англис дар нимаи дуюми асри XX ва ду даҳсолаи асри XXI аз ҷиҳати қорҳои амалӣ вусъат гирифт: луғатҳои зиёди якзабона ва дузабона таълиф ёфтаанд, ки дар ин қатори омили пешбаранда мақоми баланди забони англисӣ дар миқёси байналхалқӣ маҳсуб меёбад, ки бо он тамаддуни муосир алоқаманд аст.

Яке аз омилҳои рушди амалии фразеологияи англис заҳматҳои олимони кишварҳои дигар аст. Аз ин ҷиҳат хидмати забоншиноси рус А.В. Кунин нотақдор аст, зеро нахустин луғатномаи фразеологии ӯ дар ибтидои солҳои 30-юми асри сипаришуда ба таърифи расида, аз нашр ба нашр то замони мо чун муқаддимаи фарҳанги фразеологии забони англисӣ

⁸ Болтубоев, И. Лексические и фразеологические отношения «Мусталаҳоту-ш-шуаро» Вораста к диалекту Худжанда и его окрестностей: автореф. дис. ... канд. филол. наук / И. Болтубоев. – Худжанд, 2009. – 26 с.

⁹ Мамадназаров, А. Становление и развитие таджикской переводной лексикографии XX и начала XXI вв. / А. Мамадназаров. – Душанбе, 2016. – 416 с. – С. 376-412.

¹⁰ Фразеологический словарь русского языка. Под ред. А.И. Молоткова. - М.: Сов. энциклопедия, 1986. – 543 с. – С. 5.

¹¹ Аюпова, Р.А. Проблемы лексикографического описания фразеологических единиц (на материале английского, русского и татарского языков): дис. ... докт. филол. наук: 10.02.20 / Р.А. Аюпова. – Казань, 2009. – 360 с.

пазируфта шуд.¹² Ҳамчунин дар ду даҳсолаи асри XXI бо забони англисӣ зиёда аз даҳ луғатномаи як ва дузабонаи фразеологӣ рӯйи чопро диданд.

Матлаби рисолаи мо таҳлили доираи васеи луғатномаҳо нест, балки дар асоси маводи назариявӣ амалии луғатномаҳои маъруф ФИРЗҲТ, ФЗМАТФ-и М. Фозилов,¹³ «Фразеологический словарь русского языка» нашри 4-ум зери таҳрири А.И. Молотков¹⁴ ва нашрҳои 3-4-уми «Англо-русский фразеологический словарь»-и А.В. Кунин¹⁵ бо истифода аз як қатор манбаъҳои дигар муайян кардани роҳу усулҳои самарабахши тадвини фарҳангҳои фразеологист, ки на танҳо барои забонҳои мавриди назар, балки ба забонҳои дигар ҳам манфиат дорад. Инҳо асарҳои илмии А. Мамадназаров, А. Воҳидов, Д. Баҳриддин, Г.Б. Баракаева, А.И. Федоров, В.П. Жуков, Н.Н. Амосова, В.М. Мокиенко, А.М. Мелерович ва дигарон мебошанд, ки ба масъалаҳои назариявӣ ва амалии фразеографияи забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ бахшида шудаанд.

Асаре, ки бевосита ба муқоисаи хусусиятҳои фарҳангшиносии се забони гуногунсохт бахшида шудааст, рисолаи доктории муҳаққиқи тотор Р.А. Аюпова бо номи «Проблемы лексикографического описания фразеологических единиц (на материале английского, русского и татарского языков) («Муаммоҳои шарҳи лексикографияи воҳидҳои фразеологӣ (дар асоси маводи забонҳои англисӣ, русӣ ва тоторӣ)» мебошад.

Аз таҳлили маводи назариявӣ амалӣ бармеояд, ки рисолаи мазкур пурра ба омӯзиши принципҳои шарҳи моддаҳои луғавӣ нигаронида шудааст, он як анъанаи методологии фразеографҳои қаблро нигоҳ доштааст: то ташаккули фразеология, яке аз қисматҳои муҳимми он – фразеографияи ВФ бо номҳои гуногун дар ҳайати лексикология омӯхта мешуд, аз ин рӯ, аз ҷониби луғатшиносон фарҳангҳои фразеологӣ ба лексикография мансуб доништа мешаванд. Аз ин боис дар номи рисолаи Р.А. Аюпова ифодаи «шарҳи лексикографӣ» (на «шарҳи фразеографӣ») ба кор бурда шудааст.

Алҳол рисолаи Р.А. Аюпова ягона таҳқиқоти монографист, ки ба муқоисаи типологии се забони гуногунсохт бахшида шуда, он дар гузориш ва ҳалли як қатор масъалаҳои фразеография мусоидат дорад. Татбиқи назарияи фарҳангшиносии фразеологии бисёрзабона бо иштироки ҳамин муҳаққиқ рӯйи кор омадааст: таълифи луғати фразеологии панҷзабона аз ҷониби мураттибони шинохта Е.Ф. Арсентева ва Р.А. Аюпова сураат гирифтааст.¹⁶

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо (лоихаҳо) ва ё мавзӯҳои илмӣ. Таҳқиқот бо барномаҳои давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба амалисозии сиёсати забон дар мамлакат дар марҳалаи ҳозира робитаи мустақим дорад, ки дар асоси «Барномаи рушди забони давлатӣ барои солҳои 2020-2030» (қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 28

¹² Кунин, А.В. Англо-русский фразеологический словарь / А.В. Кунин. Изд. 4-е. М.: Русский язык, 1984. – 942 с.

¹³ Фозилов, М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик / М. Фозилов. – Душанбе: Ирфон, 1963. Ҷилди 1. – 954 с.; 1964. Ҷилди 2. – 804 с.; Фозилов М. Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои забонҳои тоҷикию форсӣ / М. Фозилов. Ҷилди 1. – Душанбе: Ирфон, 1975. – 367 с.; Ҷилди 2. – Душанбе: Нашри Камол, 2014. – 640 с.

¹⁴ Фразеологический словарь русского языка. Под ред. А. И. Молоткова. 4-ое изд. – М.: Русский язык, 1986. – 543 с.

¹⁵ Кунин, А.В. Англо-русский фразеологический словарь. Составитель А.В. Кунин. В двух книгах. – М.: Сов. энциклопедия, 1967. – 1264 с.; Кунин, А.В. Англо-русский фразеологический словарь / А.В. Кунин. Изд. 4-е. М.: Русский язык, 1984. – 942 с.

¹⁶ Арсентьева, Е.Ф. Русско – англо – немецко – турецко – татарский фразеологический словарь / Е.Ф. Арсентьева, Р.А. Аюпова. Под ред. Е.Ф. Арсентьевой. – Казань: Изд-во. Казгосуниверситета, 2008. – 719 с.

ноябри соли 2020, № 647) ва «Барномаи давлатии такмили таълим ва омӯзиши забонҳои русӣ ва англисӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030» (қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 августи соли 2019, № 438) дар амал татбиқ мегардад.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот иборат аз нишон додани роҳи таҳаввули фразеологияи се забони муқоисашаванда, нақши фарҳангҳои фразеологӣ дар ташаккули илми фразеология ва дар муқоисаи типологӣ нишон додани умумияту тафовутҳои фарҳангҳои фразеологӣ забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ мебошад.

Матлаби ниҳой аз таҳқиқ дар асоси таҷрибаи то айёми мо ҳосилгардида пайдо кардани усули беҳтарини тадвини фарҳанги фразеологӣ забонҳост. Яке аз вазифаҳои муҳимми диссертатсия бо назардошти таҷрибаи пешқадам, ки то рӯзҳои мо муяссар гаштааст, умумият бахшидан ба принципҳои тадвини ФФ мебошад, ки роҳи таҳқиқ ва таълими фразеологияи забонҳоро равшан, усули корро бо фарҳангҳо қулай ва осон мегардонад.

Вазифаҳои таҳқиқот. Барои расидан ба ҳадаф дар назди рисола ҳалли чунин вазифаҳо меистанд:

- нишон додани заминаҳои пайдоиш ва вусъати фразеография дар раванди ташаккули фарҳангшиносии забонҳои муқоисашаванда;

- нишон додани нақши ФФ дар омӯзиши масъалаҳои фразеологияи забонҳо дар асоси сарсухан ва мақолаҳои илмӣ-методологии дохили фарҳангҳо;

- муайян кардани принципҳои тадвини ФФ дар забонҳои гуногунсохт дар мисоли забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ;

- нишон додани умумият ва фарқи усулҳои зикри моддаҳои фразеологӣ дар ФФ-и забонҳои гуногунсохт;

- нишон додани роҳу усулҳои шарҳи моддаҳои луғавӣ тавассути ишораҳои маъноӣ ва услубии фразеографӣ;

- шарҳи мафҳумҳо ва истилоҳоти хоси фразеографияи забонҳои муқоисашаванда;

- пешниҳод оид ба умумият бахшидан ба принципҳои асосии фарҳангшиносии фразеологӣ забонҳои гуногунсохт.

Объекти таҳқиқот мансуб ба омӯзиши роҳи вусъати фразеография ва таҳлили принципҳои ФФ дар забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ ҳамчун забонҳои гуногунсохт аст.

Мавзӯи (предмет) таҳқиқот «Хусусиятҳои фарҳангҳои фразеологӣ дар забонҳои гуногунсохт (дар мисоли забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ)» унвон гирифта, дар он хусусиятҳои фразеографияи забонҳои гуногунсохт – тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ ҳамчун забонҳои роиҷи Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди омӯзиш қарор гирифтааст.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Асосҳои назариявӣ методологии рисола ба дастовардҳои олимони тоҷик, рус ва хориҷи дур В.А. Капранов, Ҳ. Рауфов, М. Фозилов, А. Нуров, П. Чамшедов, А. Мамадназаров, А.В. Кунин, А.М. Мелерович, А.И. Молотков, Ю.П. Апросян, Э. Бруэр, Р.Л. Коллисон, Б.Л.К. Хендерсон ва дигарон таъя дорад. Аз фарҳангҳои дузабона (тарҷумавӣ) ва сезабонаи таҳқиқӣ асарҳои А.В. Кунин, И.А. Александров, В.А. Капранов, Е.Ф. Арсентева, Р.А. Аюпова, А. Мамадназаров, Г.Б. Баракаева ва дигарон ба қор бурда шудаанд.

Шарҳи асосҳои назариявӣ методологии рисола аз мушоҳида, таҳлил, усулҳои синхронӣ ва диахронӣ категориалии моддаҳои луғавӣ ва шарҳи маъноӣ, услубӣ ва

системаи ишораи фразеографӣ, ки ба муайян кардани умумият ва тафовутҳои фарҳангҳои забонҳои гуногунсохт нигаронида шудааст, бармеояд.

Заминаҳои эмпирикии таҳқиқот. Аз маводи чамъоварда аён гардид, ки доир ба забонҳои муқоисашаванда зиёда аз 20 фарҳанги фразеологӣ таълиф гаштаанд, ки теъдоди зиёди онҳо бо забонҳои русӣ ва англисӣ тааллуқ дорад. Табиист, ки дар доираи як рисолаи номзадӣ ба таҳлил фаро гирифтани онҳо имкон надорад ва ҳамин зарурат аз ҳадафҳои асосии диссертатсия барнамеояд. Аз ин рӯ, дар қисмати фразеографияи тоҷикӣ асосан ба фарҳангҳои М. Фозилов, аз фразеографияи русӣ ва англисӣ бо назардошти манбаъҳои дигар ба фарҳангҳои якзабона ва дузабонаи аз ҷониби олимони ҳамчун луғатҳои мукамал пазируфташуда таъкид кардем. Инҳо нашри 4-уми «Фразеологический словарь русского языка» («Фарҳанги фразеологии забони русӣ») зери таҳрири А.И. Молотков¹⁷ ва нашрҳои 3-юму 4-уми «Англо-русский фразеологический словарь» («Фарҳанги фразеологии англисӣ-русӣ») и А.И. Кунин¹⁸ мебошанд. Афзалияти фарҳангҳои мазкур дар он аст, ки, аз як тараф, таҷрибаи чандинсолаи фарҳангшиносӣ ба кор бурда шудааст, аз ҷониби дигар, онҳо дорои мақолаҳои муфассали илмӣ-фразеографӣ буда, доир ба масъалаҳои умдаи фразеология ва фразеография ақидаҳои олимониро низ дар бар гирифтаанд. Иловадан бо ин манбаъҳо дар мавридҳои зарурӣ аз сарчашмаҳои дигари назариявӣ ва амалии соҳаи луғатшиносии забонҳои муқоисашаванда, аз ҷумла, асарҳои илмӣ ва луғатномаҳои тафсирий, лаҳҷавӣ, тарҷумавӣ, фарҳангҳои осори адибон ва ғ. ба кор бурда шуд.

Пойгоҳи таҳқиқотро раванди таълим ва илм дар Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров», конференсияҳои илмию амалии сатҳҳои гуногун ва маҳфилҳои илмӣ-методи донишгоҳӣ ташкил менамояд.

Навгони илми таҳқиқот. Дар таърихи забоншиносӣ бори аввал роҳи усулҳои истифодаи маводи фарҳангҳои фразеологии тоҷикӣ аз нуқтаи назари муқоисаи типологӣ дар се забони гуногунсохт (дар мисоли забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ) мавриди таҳқиқи монографӣ қарор дорад. Хулосае, ки аз муқоисаи маводи фразеографияи забонҳо бармеоянд, бо зикри пешниҳодҳои оид ба умумият бахшидан ба принсипҳои тадвини фарҳангҳои фразеологии забонҳои гуногунсохт нигаронида шудаанд.

Нуқтаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

- Фразеографияи забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ дорои хусусиятҳои умумӣ ва вижагӣ мебошад, ки асосан аз се ҷиҳат муайян мегардад: а) давраи пайдоиш, таҳаввул ва ташаккул; б) ҳамчун сарчашмаи назариявӣ ва амалии масоили фразеологияи забонҳои муқоисашаванда; в) роҳи усулҳои интихоб, ҷойгузинӣ ва шарҳҳои фразеографӣ.

- Фразеографияи тоҷикӣ таърихи қадима дорад. Намунаҳои ВФ аз фарҳангҳои қадимтарини тафсирий оғоз ёфта, минбаъд торафт вусъат пайдо карда, то ба фарҳангҳои ҳоси фразеологӣ омада расидаанд.

- Фразеографияи муосири тоҷик аз фаъолияти луғатшиносии устод Айнӣ шурӯъ гардида, минбаъд ба фарҳангҳои ҳосаи фразеологӣ расидааст.

¹⁷ Фразеологический словарь русского языка. Под ред. А.И. Молоткова. 4-ое изд.- М.: Русский язык, 1986. – 543 с.

¹⁸ Кунин, А.В. Англо-русский фразеологический словарь. Составитель А.В. Кунин. В двух книгах. – М.: Сов. энциклопедия, 1967. – 1264 с.; Кунин, А.В. Англо-русский фразеологический словарь / А.В. Кунин. Изд. 4-е. – М.: Русский язык, 1984. - 942 с.

- Дар фразеографияи русӣ ВФ ба нахустин луғатномаҳои тафсирии асрҳои XVII-XVIII мансубанд. Давраи баъдиинқилобии луғатнигории русӣ ба солҳои 30-юми асри XX (солҳои 1935-1940) рост меояд.

- Фразеографияи русӣ дорои системаи мукамалтарини шарҳи луғавӣ дар байни забонҳо мебошад.

- Пайдоиши луғатнигории англисӣ вобаста ба даврандигарии қадимаи забоншиносӣ алоқаманд аст. Марҳалаи аввали он бо номи «глоссарий» маъруф буда, луғатномаҳои англисиро низ дар бар мегирад. Рушди фразеографияи англис бештар ба луғатҳои тарҷумавӣ алоқаманд аст.

- Фразеографияи забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ ба принципҳои ягонаи танзим асос ёфтааст. Масъалаҳои интихоби ҷойгиркунии ВФ, системаи шарҳ, мисолҳои шохид, ишораҳо ба ҳар се забон мансубанд. Дар баробари ин ба ин забонҳо вижагиҳои методологӣ хосанд.

- Дар диссертатсия оид ба тақмили луғатнигории фразеологӣ ва истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот тавсияҳо пешниҳод мегарданд.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот дар тақмили асосҳои илмӣ ва методологии фразеология, коркарди равишҳои илмӣ дар самти таҳқиқи фразеологияи забонҳои омӯхташаванда бо мақсади ба вучуд овардани заминаи муқоисавии фразеографияи забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ, тақмили асосҳои методологии тадвини ФФ, принципҳои умумии интихоб, ҷойгузинӣ, ташреҳоти маъноӣ услубии фразеологизмҳо, қорбасти ишораҳои фразеографӣ, ҳамчунин коркард ва татбиқи усули комплекси шарҳи моддаи фразеологӣ ва пешниҳоди тавсияҳои илмӣ оид ба тақмили фразеографияи хусусӣ ва умумӣ зоҳир мегардад.

Аҳамияти амалии таҳқиқот вобаста ба татбиқи он муайян мешавад, аз ҷумла:

- дар тадвин ва тақмили фарҳангҳои хусусӣ ва муқоисавии фразеологӣ;

- қорбурди маводи рисола дар таълими фразеология, курсҳои махсус, семинар ва машғулиятҳои амалӣ ва қорҳои мустақилонаи донишҷӯён доир ба фразеология, фразеография, типологияи забонҳо, назария ва амалии тарҷума, услубшиносӣ ва таҳлили матни бадеӣ.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот. Диссертатсия дар МДТ-и «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров»: дар маҷлиси васеи кафедраи фонетика ва лексикологияи забони англисии факултети забонҳои хориҷӣ (протоколи № 8, аз 17.01.2022) ва сексияи забоншиносии Шӯрои дифои БД. ҚОА – 037 (протоколи № 1, аз 20.02.2022), ҳамчунин Шӯрои васеи олимони факултети забонҳои хориҷӣ (протоколи № 9, аз 30.04.2022) муҳокима ва ба ҳимоя пешниҳод гардидааст.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзӯ ва мазмуни диссертатсия ба ихтисоси 10.02.00 – Забоншиносӣ (10.02.20 – Забоншиносии муқоисавӣ – таърихӣ, қиёсӣ ва муқобилавӣ) мутобиқ аст.

Саҳми шахсии доктарабӣ дарачаи илмӣ дар таҳқиқот. Муайян кардани сохтор, бандубаст, ҷамъоварии мавод, муқоиса, таҳлил, хулоса – таълифи диссертатсия ба доктарабӣ дарачаи илмӣ мансуб аст.

Тасвир ба амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Нуктаҳои диссертатсия дар конференсияҳои байналмилалӣ (2020), ҷумҳуриявӣ (2019, 2021), минтақавӣ (2019), конференсия ва семинарҳои илмӣю методӣ донишгоҳӣ (2017-2022) ироа гардидаанд.

Интишорот аз рӯйи мавзӯи диссертатсия. Аз рӯйи маводи диссертатсия 13 мақолаи илмӣ (аз ҷумла, 5 мақола дар маҷаллаҳои эътирофшудаи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон) ба доираи васеи хонандагон манзур шудааст.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима се боб, хулоса, рӯйхати адабиёт фарогири 179 саҳифаи ҷопи компютерӣ иборат аст.

МАЗМУНИ АСОСИИ ТАҲҚИКОТ

Дар муқаддима мубрамӣ ва зарурати таҳқиқи масъалаи мазкур, дараҷаи азхудшудаи масъалаи илмӣ, заминаҳои назариявӣ методологӣ ва ҳадафи таҳқиқот, объект, мавзӯ ва масъалаҳои таҳқиқот, усулҳои дар пажӯҳиш истифодагардида, навгонии илмии пажӯҳиш, аҳамияти назариву амалии таҳқиқот, нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшудаи диссертатсия ва сохтори рисола маълумот дода шудааст.

Боби якуми диссертатсия - «**Аз таърихи ташаккули фразеографияи забонҳои гуногунсохт**» аз се фасл иборат буда, дар онҳо оид ба замони пайдоиш ва раванди ташаккулёбии фарҳангҳои фразеологии забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ маълумот дода шудааст. Дар ин боб қазияи муҳими таҳаввули фразеографияи забонҳои мазкур мавриди баррасӣ қарор дода шуда, нақши луғатнигории тоҷикӣ дар робита бо инкишофи луғатнигории забонҳои русӣ ва англисӣ дар ташаккули фразеографияи тоҷик нишон дода шудааст.

1.1. Фразеография дар масири фарҳангнигории тоҷикӣ. Дар забони тоҷикӣ фарҳангнигорӣ таърихи қадима дорад. Нахустин фарҳангномаи қадимтарин, ки таърих то ба айёми мо расонидааст, «Луғати фурс»-и Абӯмансур Алӣ ибни Аҳмади Асадии Тӯсӣ мебошад, ки ба асри XI тааллуқ дорад¹⁹.

Аз он ки асари мазкурро бисёр луғатнигорони ҳамзамон ва минбаъда тавсиф кардаанд, дарк кардан мумкин аст, ки он таҷрибаи аввал нест, то ин луғати мукамал боз ҷандин қорҳои дигар анҷом дода шудаанд, вале ҳаводиси айёми пурмочарои тӯлонӣ онҳоро аз байн бурдааст. Воқеан низ аз манбаъҳо бармеояд, ки баъзе луғатномаҳо ба асрҳои IX-X тааллуқ доштаанд. Аз он ҷумла, ба вучуд доштани луғати Абӯҳафси Суғдӣ ва Ҳаким Қатрон дар сарчашмаҳо ишорат рафтааст, гарчи онҳо дастраси имрӯзиён нестанд. Назар ба маълумоти манбаъҳо, фарҳангнигорони минбаъда аз луғатҳои номбурда хеле зиёд истифода кардаанд²⁰.

Фарҳангнигории форсӣ-тоҷикӣ дар таърихи лексикографияи ҷаҳонӣ воқеияти нодир аст. Пеш аз ҳама, теъдоди зиёди фарҳангҳо диққати олимониро ба худ ҷалб кардааст. Дар сарчашмаҳо миқдори умумиятбахшидаи онҳо 200-то номбар шудааст.

Дар диссертатсия оид ба нақши фарҳангҳои фразеологии то давраи инқилоби соли 1917 ва асарҳои илмӣ ба онҳо бахшидашуда²¹ маълумот дода шудааст.

¹⁹Тӯсӣ, А. Луғати фурс. Муқаддима, таҳия, таълиқот ва феҳристи Н. Ғиёсов. – Хучанд: Нури маърифат, 2015. – 492 с.

²⁰Сатторова, М. Фарҳанги Низом ва мақоми он дар таърихи луғатнависӣ / М. Сатторова. – Хучанд, 2004. – 43 с.

²¹Баҳриддин, Д. “Чароғи хидоят”-и Орзу ва забони тоҷикии форсӣ / Д. Баҳриддин. – Душанбе: Дониш, 1992. – 108 с. Болтубоев, И. Лексические и фразеологические отношения «Мусталахоту-ш-шуаро» Вораста к диалекту Худжанда и его окрестностей: автореф. дис. ... канд. филол. наук / И. Болтубоев. – Худжанд, 2009. – 26 с. Сангинов, А. Лексикографическая характеристика словаря «Бахори аджам»: автореф. дис. ... канд. филол. наук / А. Сангинов. – Душанбе, 1974. – 32 с.

Дар замони шӯравӣ даҳсолаҳои ҳамкориҳои илмию фарҳангӣ бо олимони рус ва таҷрибаи фарҳангшиносӣ имкон дод, ки дар соҳаи фразеологияи тоҷик низ луғатномаи хоса таълиф ёбад. Дар лексикографияи рус истилоҳи маъмул ҳаст - «луғати академӣ», зеро ин истилоҳ мутахассисони соҳаи фарҳангномаҳои мукамалтаринро дар назар дорад. Аз ин лиҳоз, «Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик (Фарҳанги фразеологӣ)»-и Муллоҷон Ҷозилов луғати академист, ки он дар ду ҷилди фарогири зиёда аз 8 000 ВФ мебошад²². Ин муаллиф фарҳанги дигари арзишмандеро чун идомаи мантикии ФИРЗҲТ бо номи «Зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ» дар се ҷилди таълиф кард²³.

Фарҳанги мазкур низ ба мисли ФИРЗҲТ ба фаҳмиши васеи ВФ асос ёфтааст. Аз зумраи масъалаҳои муҳимми назариявӣ, ки дар шинохти зарбулмасал ва мақолҳо дар доираи воҳидҳои устувори забони тоҷикӣ вучуд дорад, «дуруст муайян намудани моҳияти зарбулмасал ва мақолҳо, пеш аз ҳама, ҳудуди ҳақиқии онҳо» маҳсуб меёбад.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии «Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ» инчунин аз рӯйи он муайян мегардад, ки дар бораи баъзе ФФ-и арзишмандии форсӣ, ки ба хонандаи тоҷик дастрас нестанд, маълумоти дақиқ дода шудааст. Аз ҷумла, дар китоби суханроҷеъ ба асари шарқшиноси маъруф, академик В.А. Гордлевский «Зарбулмасалҳои форсӣ» меравад, ки дар он зиёда аз 500 зарбулмасалу мақоли форсӣ-тоҷикӣ чамъ оварда, маънидод карда шудаанд²⁴. Ҳамчунин муаллиф кӯшидааст, ки хонандаро бо комёбӣ ва норасоии илмию амалии асари чорҷилдаи фарҳангшиноси маъруфи эронӣ Алиакбари Деххудо «Амсолу ҳикам»²⁵ ошно созад.

Ба фарҳангҳои хосаи фразеологияи забони тоҷикӣ ҳамчунин «Фарҳанги мухтасари таъбироти назми Лоик Шералӣ» тааллуқ дорад. Фарҳанг аз се қисмат иборат буда, дар қисмати аввал сухан аз баъзе хусусиятҳои назми Лоик Шералӣ ва сохтори асар меравад, қисмати дуюм аз фарҳангнома иборат аст, қисмати сеюмро феҳристи ВФ ташкил менамояд²⁶.

Хусусиятҳои фразеологияи тоҷикро аз баъзе ҷиҳатҳо луғати фразеологияи лаҳҷаи муайян менамояд. Нахустин фарҳанги фразеологияи лаҳҷаи забони тоҷикӣ «Ибораҳои халқӣ» ном дошта, чамъоваранда ва мурағибӣ он Р. Абдуллозода онро дар асоси маводи Ӯротеппа (ҳоло Истаравшан) соли 1974 ба таърифи расонидааст²⁷.

1.2. Аз таърихи ташаккули фразеологияи русӣ ва нақши он дар тадвини луғатҳои русӣ-тоҷикӣ ва тоҷикӣ-русӣ. Фарҳангшиносии русӣ таърихи зиёда аз сесадсола дорад. Дар нахустин луғатномаҳо намунаҳои ВФ мавқеъ доштанд. Аз асрҳои XVIII сар карда луғатшиносии рус дар фарҳангҳо дар қатори воҳидҳои луғавӣ ба шарҳи ВФ эътибор

²² Ҷозилов, М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик / М.Ҷозилов. – Душанбе: Ирфон, 1963. Ҷ. 1. – 954 с. 1964. Ҷилди 2. – 804 с.

²³ Ҷозилов, М. Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ. / М. Ҷозилов. Ҷилди 1. – Душанбе: Ирфон, 1975. – 367 с. Ҷилди 2. – Душанбе: Ирфон, 1977. – 584 с. Ҷилди 3. – Душанбе: Нашри Камол, 2014. – 640 с.

²⁴ Ниг. ба Ҷозилов, М. Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ. / М. Ҷозилов. Ҷилди 1. – С. 12-13.

²⁵ Ҷозилов, М. Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ./ М. Ҷозилов. Ҷилди 1.– С. - 13-14.

²⁶ Абдуқодиров, А. Фарҳанги мухтасари таъбироти назми Лоик Шералӣ / А. Абдуқодиров, Б. Маҳкамова – Хучанд, 2001. – 119 с.

²⁷ Абдуллозода, Р. Ибораҳои халқӣ / Р. Абдуллозода. – Душанбе, 1974. – 204 с.

медоданд, ки ин падидаҳо дар «Фарҳанги Академияи Русия» (1789-1794), В.И. Дал «Фарҳанги тафсирии забони бузурги зиндаи рус» (иборат аз чор ҷилд, солҳои 1863-1866)²⁸ ба таъб расидаанд, мушоҳида кардан мумкин аст.

Дар замони шӯравӣ солҳои 1935 – 1940 «Фарҳанги тафсирии забони русӣ» дар ҷаҳор ҷилд таҳти таҳрири Д. И. Ушаков интишор ёфт, ки зиёда аз 85 000 калимаву ибораҳо аз асарҳои бадеӣ, публицистӣ, илмӣ давраи шӯравӣ дар бар мегирад. Дар бадали солҳои 1950 – 1965 бо номи «Фарҳанги забони адабии ҳозираи рус» дар 17 ҷилд иборат аз 120 480 воҳиди луғавӣ интишор гардид²⁹.

Дар фарҳангҳои мазкур пас аз ташреҳи моддаҳои луғавӣ бо аломати ромб (◇), тилда (~) ё ситорача (*) воҳидҳои фразеологӣ зикр ва маънидод карда шудаанд. Аз маводи луғатҳои мазкур бармеояд, ки калимаҳо дар забонҳо ҷузъи таркибӣ, аз ҷумла, меҳвари ВФ-ро ташкил мекунанд ва дар ҳамин вазифа имкониятҳои истеъмолии онҳо пурратар аён мегардад. Аз таҳлили фарҳангҳои русӣ бармеояд, ки бо вучуди дар луғатҳои лексикографӣ мавқеи муҳим доштани ВФ, нақши онҳо дар ФФ комилан дигар аст: рисолати ФФ пурра ба ташреҳи сохториву маъноӣ ва хусусиятҳои услубии ВФ нигаронида шудаанд.

Комилтарин луғатномаи фразеологӣ русӣ «Фарҳанги фразеологӣ забони русӣ» мебошад, ки соли 1967 ба таъб расида, минбаъд он дар ҷаҳор нашр бо ислоҳу иловаҳо дастраси ҳаводорон гардид³⁰. Дарвоқеъ, аҳамияти фарҳанги мазкур бо далеле низ собит мегардад, ки он дар бадали камтар аз бист сол ҷаҳор маротиба бо теъдоди хеле зиёд интишор ёфт. Муҳаррири се наشري аввал Е. Н. Гороховникова буд, наشري чорум зери таҳрири профессор А. И. Молотков ҷоп гардид. Луғат ба донишҷӯёни мактабҳои олии соҳаи суҳаншиносӣ, омӯзгорон, адибон ва доираи васеи хонандагон тавсия шудааст.

Умуман гирем, дар даҳсолаи охири қарни гузашта ва даҳсолаи аввали асри XXI мансуб ба фразеологияи забони русӣ зиёда аз 20 луғатнома интишор ёфтааст, ки маъруфтариини онҳо дар диссертатсия мавриди гузориш қарор гирифтанд.

Аз таҳлили фарҳангномаҳо аён мегардад, ки олимони рус воҳидҳои фразеологиро ба умумизабонӣ ва нутқӣ ҷудо кардаанд. Маҷмӯи ВФ, ки дар луғатномаҳо ҷамъ оварда шудаанд, захираи фразеологизмҳои умумизабониро ташкил менамоянд. Воҳидҳои фразеологӣ роиҷ воҳидҳои нутқӣ (чи шифоҳӣ, чи хатӣ) маҳсуб меёбанд.

Дар соҳаи фарҳангшиносӣ аз байни миллатҳои дигар таҷрибаи қариб мутахассисони рус ба пешрафти лексикографияи тоҷик бештар мусоидат дошт, ки он дар мисоли **фарҳангҳои дузабона** аёнтар аст.

Нахустин луғатномаҳои тарҷумавии «усули нав» дар кишвари мо дар ибтидои солҳои 20-уми асри XX бо алифбои лотинӣ бо ташаббус ва сарвариини устод Айнӣ бо номи «Луғати русӣ-тоҷикӣ» дар ду ҷилд (солҳои 1933-1934) таълиф шуд, ки метавон онро оғози фарҳангшиносии давраи нав шуморид. Баъдтар он дар тақмили луғатномаҳои дигари ҳамном соли 1949 бо таҳрири А. П. Дехотӣ ва Н. Н. Ершов (45 000 моддаи луғавӣ)³¹, соли 1954 бо таҳрири шарқшиноси маъруфи шӯравӣ Е.Э. Бертелс (40 000 моддаи луғавӣ), соли

²⁸ Дал, В. Толковый словарь живого великорусского языка. 4 изд. Под ред. И.А. Бодуэна-де-Куртене. / В. Дал. – СПб. – М., 1914.

²⁹ Словарь современного русского литературного языка: в 17-ти т.-М.-Л., 1950-1965 (БАС).

³⁰ Фразеологический словарь русского языка. Под ред. А.И. Молоткова.- М.: Сов. энциклопедия, 1967.- 543 с.

³¹ Русско-таджикский словарь. Под ред. А. Дехоти, В.В. Ершова. – М.: 1954.- 1284 с.

1985 бо таҳрири умумии узви вобастаи АИ собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ М.С. Осимов (72 000 моддаи луғавӣ) ба таъб расид³².

Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ нисбат ба луғати русӣ ба тоҷикӣ хеле дертар – солҳои 50-уми асри ХХ ба вуҷуд омад, ки он ба омилҳои экстралингвистии забон алоқаманд мебошад. Мустақкам шудани робитаҳои бисёртарафаи Тоҷикистон бо Русия дар нимаи аввали қарни ХХ зарурати таълифи луғати тоҷикӣ ба русиро низ ба миён овард.

Ҳамин тавр, таърихи рушди фразеографияи рус, аз ҷумла, фарҳангшиносии фразеологӣ хеле ғановатманд аст ва он дар таҳаввули лексикографияи бисёр забонҳо, аз ҷумла, забони тоҷикӣ мусоидат кардааст.

1.3. Фразеографияи англисӣ дар масири таърих ва нақши он дар тадвини луғатҳои англисӣ-тоҷикӣ ва тоҷикӣ-англисӣ. Лексикографияи англисӣ дар таърихи фарҳангшиносии умумӣ макоми баланд дошта, аз лиҳози теъдод ва мазмун бо лексикографияи русӣ ҳамоҳанг мебошад.

Дар диссертатсия доир ба мансубияти фарҳангшиносии англисӣ ба чор давраи таърихӣ ба истилоҳ 1) глоссарий; 2) ташреҳи калимаҳои мушқил; 3) тоилмият; 4) муосир сухан меравад. Вобаста ба ҳар як давра маъруфтарин луғатномаҳо таҳлил шудаанд.

Аз нахустин луғатномаҳои давраи муосир асари Чарлз Ричердсон «A New Dictionary of the English language» («Луғати нави забони англисӣ») мебошад, соли 1837 дар Англия ба таъб расидааст. Муҳимтарин хосияти луғат, ки таъба ба илмият дорад, аз шарҳи этимологии моддаи луғавӣ ибтидо мегирад.

Дар таърихи забони англисӣ вусъати лексикография асосан бо асрҳои XIX-XX марбут аст, ки онро аз зикри навҳои луғат, ки дар манбаҳои луғатшиносии тавзеҳ ёфтаанд, ба тасаввур овардан мумкин аст. Дар диссертатсия дар ҷадвал дар мисоли маводи фарҳангшиносии англисӣ дар таснифот ба меъёрҳои аз рӯйи ҳаҷм, моҳият ва мазмун, хусусияти энциклопедӣ, моҳияти лингвистӣ (якзабона, дузабона, услуб, пайдоиши моддаҳои луғавӣ, истилоҳотӣ) ба 42 навъ ҷудо карда шудаанд. Аз доираи ин навъҳо фарҳангҳои фразеологӣ мавриди муҳокимаи илмӣ қарор гирифтаанд.

Истилоҳи асосии фразеографияи англисӣ **idioms** («идиомаҳо») ба шумор меравад, зеро аз ҷониби фарҳангшиносии ин забон фразеологизмҳо ба маънои танги мафҳуми сохторӣ, яъне ВФ дар қолаби ибора фаҳмида мешавад³³.

Давраи пуравчи вусъати фразеографияи англисӣ аз солҳои 70-уми асри ХХ оғоз ёфта, то замони мо зиёда аз 20 фарҳанги фразеологӣ ба таъб расидаанд, ки дар диссертатсия оид ба нақши онҳо дар фразеографияи англисӣ маълумот дода шудааст.

Дар фарҳангшиносии англисӣ луғатҳои дузабона (тарҷумавӣ) нақши муҳим дорад, зеро барои ҳамаи халқу миллатҳо донишмандони ин забони маъруф вочиб аст. Ин андеша ба забони тоҷикӣ низ дахл дорад.

Дар ҳулосаи боби якум муҳтавои фаслҳои боб роҷеъ ба вижагиҳои пайдоиш, таҳаввул ва ташаккули фразеографияи забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ дар раванди фарҳангшиносии умумӣ ҷамъбаст гардидааст.

Боби дуюми диссертатсия – «Нақши фразеография дар рушди фразеологияи забонҳои гуногунсохт» аз се фасл иборат буда, дар онҳо сухан аз нуқтаи назари олимони

³² Русско- таджикский словарь. Под ред. М.С. Асимова. М.: Русский язык, 1985.-1280 с.

³³ Аюпова, Р.А. Проблемы лексикографического описания фразеологических единиц (на материале английского, русского и татарского языков): дис. ... докт. филол. наук / Р.А. Аюпова. – Казань, 2009. – 360 с.

ва муратибони фарҳангҳои забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ оид ба масъалаҳои назариявии фразеологияи забонҳо меравад.

2.1. Масоили фразеология дар фразеографияи тоҷикӣ дар асоси маводи фарҳангҳои фразеологии тоинкилобии «Чароғи ҳидоят»-и Орзу, «Баҳори Аҷам»-и Баҳор ва «Мусталаҳот-уш-шуаро»-и Вораста баррасӣ мегардад. Чунончи, воҳидҳои фразеологии «Чароғи ҳидоят» дар қиёс бо ВФ забони адабии ҳозира аз ҷиҳати хусусиятҳои сохторию маъноӣ тафовутҳо доранд, ки он дар бандҳои 1) тағйироти сохторӣ бо нигоҳдошти маъно; 2) тағйироти ҷузъии сохторӣ дар тағйироти маъноӣ; 3) ифодаҳои сермаъно, ки яке аз маъноӣ хосашон аз байн рафтааст; ҳамчунин дар бобати хусусиятҳои хоси зарбулмасалу мақолҳо маълумот дода шудааст³⁴.

Пас аз инкилоби соли 1917, дар давраи нави инкишофи илми забоншиносии тоҷик фарҳанги махсуси фразеологӣ хеле дертар ба майдон омад, ки «Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик» ном дошта, дар ду ҷилд 8 000 воҳиди фразеологиро дар бар мегирад. Дар фарҳанг ба сифати «Хусусиятҳои фразеологияи забони тоҷикӣ» сарчашмаи асосии фонди ВФ будани забони аҷдодии миллати тоҷик, серистеъмолии ВФ халқӣ, серистеъмолии навъҳои ибораҳои пешоянддор ва феълӣ, фарқи ибораҳои феълии забони адабии классикӣ ва муосир дар сохтор ва ғайра маълумот дода шудааст³⁵.

Дар қатори масъалаҳои ҳалталаб инчунин ба таври аниқ чудо карда нашудани ибораҳои фразеологӣ аз «ибораҳои одӣ» ва таърифи мукамал надоштани ибораҳои фразеологӣ ном бурда мешавад. Ду аломати ВФ – дар заминаи маҷоз сохта шудан ва «айнан тарҷуманашаванда» будан аз аломатҳои асосии ибораҳои фразеологӣ маҳсуб меёбад. Дар ФИРЗҲТ ибораҳои фразеологӣ аз 8 ҷиҳат тасниф ва бо мисолҳо маънидод карда шудаанд, ки дар қолаби ибораҳои феълӣ, сифати феълӣ, зарфӣ; аз рӯи сохтор: такрор, ҷуфт, ҳамчунин зарбулмасалу мақолҳо, панду ҳикматҳо, ҳар гуна формулаҳои гуфтор бо зикри мисолҳои шохид ифода ёфтаанд. Муаллиф танҳо як қисмати зарбулмасал ва мақолҳоро ба фразеология алоқаманд мешуморад. Онҳо зарбулмасал ва мақолҳоеанд, ки маъноӣ маҷозӣ доранд ва аз ҷиҳати сохташон рехтаю тағйирнопазир буда, вирди забонҳо гаштаанд. Дар диссертатсия дар асоси маводи ФИРЗҲТ вобаста ба истилоҳи «ибораҳои фразеологӣ» чанд масъалаи муҳим шарҳ дода мешавад, аз ҷумла, таъкид мегардад, ки «Фарҳанги ибораҳои рехта» ном гирифтани китоб ба оғози давраи омӯзиши ВФ марбут буда, алҳол он ба маъноӣ кулл – воҳидҳои фразеологӣ фаҳмида мешавад.

«Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ»-и М. Фозилов низ ба мисли ФИРЗҲТ ба фаҳмиши васеи воҳидҳои рехта (фразеологӣ) асос ёфтааст.

Азбаски дар фарҳанги мазкур «афоризмҳо» дар таркиб ва номи китоб зикр ёфтааст, муаллиф андешаи худро дар бораи умумият ва тафовутҳои он аз зарбулмасалу мақолҳо баён намудааст, ки он дорои аҳамияти илмӣ мебошад.

Ҳамин тариқа, фарҳангҳои фразеологии тоҷикӣ, бино ба маълумоти дар даромади китоб додашуда, дар муайян кардани хусусиятҳои ВФ ва ҷалб кардани тавачҷуҳи олимони ба муаммоҳои ҳалталаб нақши муҳим доранд.

2.2. Масоили фразеология дар фразеографияи русӣ. Дар фразеографияи умумӣ эътироф шудааст, ки мукамалтарин фарҳангномаи фразеологӣ наشري чоруми «Фарҳанги

³⁴Баҳриддин, Д. «Чароғи ҳидоят»-и Орзу ва забони тоҷикии форсӣ / Д. Баҳриддин. – Душанбе: Дониш, 1992. – 108 с.

³⁵Фозилов, М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик / М.Фозилов. – Душанбе: Ирфон, 1963. Ҷилди 1. – С. VII-VIII.

фразеологии забони русӣ» мебошад, ки бо заҳмати мураттибон лексикографҳои маъруф А.А. Войнова, В.П. Жуков, А.И. Молотков, А.И. Федоров таълиф ёфтааст³⁶. Луғат чун қисми таркибӣ мақолаи муфассали А.И. Молотковро бо номи «Фразеологизмҳои забони русӣ ва принсипҳои нигориши лексикографӣ» дар бар мегирад, ки ҳамзамон вазифаи сарсуханро ба ҷо меорад. Дар он ду масъала мавриди баррасӣ қарор ёфтааст: 1) маълумот дар бораи воҳидҳои фразеологии забони русӣ; 2) шарҳи принсипҳои лексикография (фразеология)- и забони русӣ. Мақола зиёда аз панҷ ҷузъи ҷопӣ буда, он нисбат ба меъёри маъмули сарсухани китоб хеле зиёд аст. Вале дар сатҳи нокифоя омӯхта шудани фразеология, умуман, фразеологияи забони русӣ, аз он ҷумла, чунин заруратро ба миён овардааст. Аз ҷониби дигар, принсипҳои фразеология низ дар сатҳи номукамалӣ қарор дошта, ташреҳи муфассали онро метавон чун талаби давр арзёбӣ кард. Бо мақсади мушаххасии масъалагузорӣ, ки аз талаботи муҳими фарҳангшиносӣ мебошад, матни сарсухан ба чунин қисматҳо таҷзия ва номгузорӣ шудаанд: «Аломатҳои категориалии фразеологизмҳо», «Фразеологизм ва калима», «Фразеологизм ва ибора», «Шакли фразеологизм», «Шакли хоси фразеологизм», «Шаклҳои парадигмавии фразеологизм», «Маъноӣ луғавӣи фразеологизм», «Фразеологизм ва ғайрифразеологизм», «Ибораҳои вазифаи калимаҳои ёридиҳандаро иҷроқунанда ва ифодаҳои зарфӣ», «Фразеологизм ва шакли истифодаи фразеологизм», «Мутаносибияти фразеологизмҳои мухталиф», «Таносуби шаклҳои истеъмоли фразеологизм», «Фразеологизм – муродифот ва шаклҳои муродифии қорбурди фразеологизм», «Тавзеҳи хусусиятҳои таърихӣ – замонӣ ва услубӣи фразеологизмҳо», «Истеъмоли фразеологизмҳо дар нутқ», «Таносуби лексикӣ ва грамматикӣи фразеологизмҳо бо калимаҳо дар нутқ», «Принсипҳои ҷойгузинии фразеологизмҳо дар фарҳанг», «Орфография ва пунктуатсия дар ҳудуди фразеологизм».

Ҳамаи ин бандҳо бо зербандҳо ба як навъ ҷамъбаст ва ҳулосаи дастовардҳои назариявии фразеология натиҷаи таҳқиқоти муаллиф мебошанд, ки моҳияти асосии қисмати русии қазияи боби диссертатсияро ташкил менамоянд. Дар фарҳанги номбурда бо мақсади равшанӣ андохтан ба масъалаҳои баҳсноки фразеологияи забонҳо дар бобати ҳудуди ВФ мушаххасан таҳти ифодаи «ба фразеологизмҳои забони русӣ инҳо дохил намешаванд» дар бандҳои алоҳида бо зикри мисолҳои шоҳид маълумот дода шудааст.

Фразеологизмҳо аз рӯи хусусиятҳои маъноӣ ба мисли калима ба фразеологизм-синонимҳо, фразеологизм-антонимҳо ва фразеологизм-омонимҳо ҷудо карда шудаанд.

Дар ФФ-и русӣ гурӯҳи калони ВФ аз рӯи «хосияти таърихӣ-замонӣ ва услубӣ» тасниф ва маънидод гардидаанд.

1) Аз ҳама осонтар аз ҳайати фразеологизмҳои забони русӣ ҷудо кардани фразеологизмҳои архаистист, ки дар сатҳи пасти истеъмолии захираи забон қарор дошта, аҳёнан дар нутқи ба услуб мутобиқ гардонидашудаи қаҳрамонҳои асар ба қор мераванд, амсоли: *забрить лоб кому, почить в бозе, лить колокола, припоясывать свои преска в нетях, аредовы веки жить, задавать копоты кому, андроны едут, подавать карету кому* ва м. инҳо. Онҳо дар фарҳанг бо аломати «устар» (устарелый – қуҳнашуда) ишора мешаванд.

2) Фразеологизмҳо бештар хоси нутқи гуфтугӯианд. Аз ин рӯ, аз рӯи хосияти услубӣ ҳамчун фразеологизмҳои гуфтугӯӣ (разг.) тавсиф карда мешаванд. Онҳоро

³⁶Фразеологический словарь русского языка. Под ред. Молоткова А.И. 4-ое изд.- М.: Русский язык, 1986.- 543 с.

услубан аз фразеологизмҳои нейтралӣ, ки дар услубҳои гуногуни нутқ ба қор мераванд, аз ҷумла, дар нутқи гуфтугӯӣ фарқ кардан мушқил аст.

Ҳамчунин дар фарҳанг фразеологизмҳои китобӣ (ҳам аз рӯи пайдоиш, ҳам аз рӯи соҳаи истеъмол) ҷой доранд, амсоли *прокрустово ложе, кануть в лето, повергать в прах кого (чего), курить фимиам кому, дамоклов меч, камень преткновения, причислять к сонму кого, гог и магог, буриданов осёл* ва м. инҳо.

Ҳамин тариқа, бо вучуди он ки доир ба ВФ бисёр асарҳо таълиф ёфтаанд, ба эътирофи олимони як қатор масъалаҳои муҳимми он ба таври дақиқ таҳқиқ нашудаанд ва ё дар садади баҳсҳо қарор доранд, дар ҳоле ки шартӣ нахустин ва асосии нигоҳи фарҳанг бо қамолҳои дақиқӣ идрок кардан ва дар ҳамин замина нигоҳи он мебошад.

2.3. Масоили фразеология дар фразеографияи англисӣ. Таҳқиқи фразеологияи англисӣ асосан аз асри XVIII шурӯъ гардидааст ва ташаккули он ба давраи нави рушди забоншиносӣ (асри XX) рост меояд, вале дар ин соҳа аз ҷониби забоншиносони хориҷӣ асарҳои муқаммал қам ба назар мерасанд. Дастовардҳои фразеографияи англисӣ аз рушди илми фразеология бармеояд, ки дар он саҳми як идда олимони рус назаррас аст. Аз ҷумла, бо номи олимони рус А.В. Кунин як қатор таҳқиқоти илмӣ доир ба фразеология, китобҳои таълимӣ ва муҳимтар аз ҳама «Фарҳанги фразеологии англисӣ - русӣ» мансуб аст, ки он аз соли 1955 инҷониб дафъаи чорум бо ислоҳу иловаҳои интишор ёфт³⁷.

Дар нашри 3-юми фарҳанг мақолаи муфассали А.В. Кунин таҳти унвони «Мафҳумҳои асосии фразеологияи англисӣ ҳамчун фанни лингвистӣ» ҷой дода шудааст, ки аз 10 банд иборат буда, дар он «концепсия»-и ин олимони соҳибтаҷриба оид ба масъалаҳои фразеология ва фразеографияи англисӣ дар заминаи дастовардҳои соҳа баррасӣ шуда, дар нашри 4-уми луғати мазкур (дар ин нашр номи ӯ ҳамчун муаллиф (на мурағиб) сабт шудааст) қомилан татбиқ гардид.

Мақола аз он ҷиҳат низ арзишманд мебошад, ки муаллиф андешаҳои худро дар қиёсу муқобила бо афкори наздик 20 нафар олимони ватаниву хориҷӣ меорад ва хонанда имкон пайдо мекунад, ки худ ба ҳулосаҳои илмӣ ояд. Ҳамин тавр, дар асоси маводи луғати мазкур дар бораи тамоюлҳои илми фразеологияи англисӣ тасавури равшан ҳосил мегардад, ки он дар фаслҳои зерини мақолаи мазкур баррасӣ гардидаанд: 1. Фразеология ҳамчун фанни забоншиносӣ. 2. Навъҳои вобастагии ҷузъҳои воҳидҳои фразеологӣ. 3. Масъалаҳои сохторӣ-семантикии бетамсилии воҳидҳои фразеологӣ. 4. Устувории воҳидҳои фразеологӣ. 5. Қаринанокии фразеологӣ ва синонимияи сохторӣ. 6. Мунфасилшаклии воҳидҳои фразеологӣ. 7. Таърифи воҳидҳои фразеологӣ ва ҳаҷми фразеология. 8. Навъҳои таркибҳои устувори қалимаҳо бо ҳосияти ғайрифразеологӣ.

Аз номгӯи фаслҳо низ дарқ кардан мумкин аст, ки муаллифи мақола бисёр масъалаҳои фразеологияро аз диди нав маънидод мекунад. Ҳар яки ин қисматҳо аз мақолаҳои мушаххаси илмӣ иборат буда, дар маҷмӯъ «концепсия»-и А.И. Кунинро оид ба фаҳмиши масоили умдаи фразеология ба миён меорад. Аз ҷумла, дар банди 7-ум «Таърифи воҳидҳои фразеологӣ ва ҳаҷми фразеология» андешаҳои олим ба таври як навъ ҷамъбаст баён гаштаанд.

Бисёр олимони воҳидҳои фразеологиро муодил (эквивалент)-и қалима мешуморанд аз он боис, ки ҳардуи онҳо дар нутқ дар намуди тайёр ба қор мераванд. Вале дар баробари

³⁷ Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь / А.В. Кунин. Изд. 4-е. – М.: Русский язык, 1984. - 942 с.

ин, роҷеъ ба ин масъала афкори ихтилофнок низ кам нестанд. Аз ин нуқтаи назар ақидаҳои А.И. Смирнитский, И.В. Арнолд, С.И. Ожегов, Н.Н. Амосова зикр ва таҳлил карда шудаанд.

Дар хулосаи боби дуюм оид ба масъалаи нақши ФФ дар таҳқиқи муаммоҳои фразеологияи забонҳои қиёсшаванда дар мисоли луғатномаҳои маъруфи тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ, ки дар диссертатсия ҳамчун манбаи асосӣ хидмат кардаанд, натиҷагирӣ шудааст.

Боби сеюми диссертатсия - «Усулҳои шарҳи ВФ дар фарҳангҳои фразеологии забонҳои гуногунсохт» ном дошта, дар се фасл масъалаҳои усули интихоби ҷойгузинии моддаҳои луғавӣ, тарзҳои шарҳ ва тавзеҳот роҷеъ ба равиши истифодаи фарҳангномаҳои фразеологии забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ мавриди таҳлил қарор гирифтаанд.

3.1. Усулҳои қайд ва шарҳи моддаҳои луғавӣ дар фарҳангҳои фразеологии тоҷикӣ. Ба фарҳангҳои фразеологии тоинкилобии тоҷикӣ сарсухани муфассал ва шарҳи принципҳои тадвин ва хусусан шарҳи усулҳои моддаҳои луғавӣ хос нест. Вале ин масъалаҳо аз таҳлили матни мақолаҳои фарҳанг аён мегардад, чунончи, дар нашри кириллии «Чароғи ҳидоят» чунин зикри моддаҳои луғавӣ ва усулҳои шарҳ истифода шудаанд, ки ба он муҳаққиқон тавачҷуҳ зоҳир кардаанд:

- Дар фарҳанг муаллиф муодили моддаҳои луғавиро аз забони дигар меорад ва бо ин роҳ хонандаро бо гунаҳо аз забонҳои дигар ошно менамояд: **Фусуни ҷудой.** Фусуне, ки барои ҷудои ду кас хонанд ва ба арабӣ д у о у л б у ғ з хонанд³⁸.

- Дар фарҳанг баъзан манбаъ аниқ зикр нагардида, бо ишораи умумии «.... дар каломи кудамо ...», «ва аз баъзе кутуб ба маънии ...», «чунончи дар луғоти қадима навишта шуда» ва ғайра қонъ мешавад.

- Барои эътимоди фикр баъди маънидоди моддаи фарҳангӣ аз адибони гузаштаву муосир силсиламисол меорад ва ғайра.

Фарҳанги фразеологии муосири тоҷикӣ аз нуқтаи назари сохтор ва моддаҳо нисбат ба луғатҳои пешин хеле мукамал аст. Пеш аз ҳама, ФИРЗҲТ ва ФЗМАТФ-и М. Фозилов дар назар аст, ки он зери бандҳои алоҳида маънидод гаштааст. Андешаҳои дар луғатнома зикршуда ва мушоҳидаҳои худро аз мутолиаи китоби мазкур мутаносибатан дар 13 ва 23 банди диссертатсия шарҳ додаем.

Дар тақомули шарҳи моддаҳои луғавӣ тавассути воҳидҳои фразеологӣ нақши «Луғати нимтафсилии забони тоҷикӣ барои забони адабӣ»-и устод Айни³⁹ назаррас аст. Ин иддао аз рӯи бисёр мисолҳо собит мешаванд. Масалан, вожаи **дам** дар се маврид ҳамчун калима (**нафас**: *ҳамдам – ҳамнафас*; **канори тези чизҳои бурранда**: *дами корд, дами каланд, дами табар ...*), боқӣ дар 12 маврид калима бо ёрии таркибу ибораҳои фразеологӣ (**дам нишастан**, **дами вопасин**, **дами сард**, **дам гирифтани**, **дам додан**, **дам задан**, **дам истодан**, **дам кардан**, **дам фурӯ бастан**, **дам овардан**, **дам андохтан**) маънидод шудааст.

Дар «Фарҳанги осори Ҷомӣ»⁴⁰ моҳият ва меъёрҳои шарҳ дар муқаддима – бандҳои «Фразеология» ва «Ҳавола ва қайдҳои ишораҳо» зикр ёфтаанд.

³⁸ Баҳриддин, Д. “Чароғи ҳидоят”-и Орзу ва забони тоҷикии форсӣ / Д. Баҳриддин. – Душанбе: Дониш, 1992. – С. 20.

³⁹ Айни, С. Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик / С. Айни // Куллийёт. Ҷилди 12. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 563 с.

⁴⁰ Нуров, А. Фарҳанги осори Ҷомӣ. Ҷилди 1. / А. Нуров. – Душанбе: Адиб, 1982. – 536 с.

Дар луғатномаҳои дигари осори адибон «Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ»,⁴¹ «Фарҳанги ашъори Камоли Хучандӣ»⁴² низ ҳамин гуна усулҳои шарҳ ба кор бурда шудаанд.

3.2. Усулҳои қайд ва шарҳи моддаҳои луғавӣ дар фарҳангҳои фразеологӣи русӣ. Дар «Фарҳанги фразеологӣи забони русӣ»⁴³ дар масъалаи ҷойгузинии фразеологизмҳо усули созмонёбии онҳо ҳамчун асос қабул карда шудааст:

- Агар фразеологизм дар қолаби ибора созмон ёфта бошад, он аз рӯйи ҷузъи ташкилкунанда (асосӣ)-и ибора ҷойгир мегардад, амсоли: *авгиевы конюшни* – аз рӯйи *конюшни, до мозга костей* – аз рӯйи *мозг*.

- Агар фразеологизм ҳамчун ҷумла созмон ёфта бошад, он аз лиҳози сохтор ҷойгир мегардад:

а) дар ҷумлаҳои дутаркиба фразеологизм аз рӯйи ҷузъе ҷойгир мешавад, ки ба вазифаи мубтадо омадааст: *мухи дохнут* – аз рӯйи *мухи, бабушка воровит кому* - аз рӯйи *бабушка, кот заплакал* – аз рӯйи *кот*.

б) фразеологизм дар қолаби ҷумлаи яктаркиба ифода ёфта бошад, он аз рӯйи ҷузъе ҷойгир мегардад, ки сараъзои ҷумла аст: *держи карман шире* – аз рӯйи *держи, мало кашаи ел* - аз рӯйи *ел*.

- Агар фразеологизм ҳамчун ифодаҳои муқоисавӣ созмон ёфта бошад, он аз рӯйи ҷузъи созмондиҳанда ҷой дода мешавад: *как аршин проглотил* – аз рӯйи *проглотил, как снег на голову* – аз рӯйи *снег*.

Ҳамчунин дар бораи шарҳи маъноии моддаҳои фразеологӣ, ки аз матлабҳои асоситарини фарҳанг ба шумор меравад, чанд нуктаро баён кардан лозим аст:

1. Маъноии луғавии фразеологизмҳои номӣ бо ифодаҳои номӣ шарҳ дода мешавад: *гусь лапчатый* – одами фиребгар, чаккон, дурӯя; *ахилесова пята* – иззати нафси касе.

2. Маъноии луғавии фразеологизмҳои феълӣ бо ифодаҳои масдарӣ шарҳ дода мешавад: *ходить вокруг да около* – норавшан гап задан, асли мақсадро баён накардан; *лодыря гонять* – вақтро беҳуда гузаронидан, танбалӣ кардан; *давать волю языку* – беибо гап задан.

3. Маъноии луғавии фразеологизмҳои сифатӣ бо тарзҳои гуногун шарҳ дода мешавад: а) бо муайянкунандаҳои сифатӣ ё сифати феълӣ дар шакли пурра:

не ахти какой – на чандон хуб; *с головой* – [одами] хеле доно, ботадбирона [амал кардан].

4. Маъноии луғавии фразеологизмҳои зарфӣ бо ифодаҳои зарфӣ шарҳ дода мешавад: *во всю глотку* – хеле баланд (дод задан); *положа руку на сердце* – бо сидқ, самимона, ошкоро (гап задан, ҷавоб додан) ва ғайра.

Усули ташреҳи моддаҳои фразеологӣ ба таври мушаххас дар қисмати «Аз фарҳанг чӣ навъ бояд истифода кард»-и луғат дар чор банд оварда шудааст:

1. Низоми қайди номгӯи моддаҳои луғавӣ. 2. Коркарди моддаҳои луғавӣ. 3. Ҷойгиркунии фразеологизмҳо дар фарҳанг. 4. Системаи ҳаволаҳо.

3.3. Усулҳои қайд ва шарҳи моддаҳои фарҳангҳои фразеологӣи англисӣ. Олимони соҳаи фразеологӣи умумӣ ва хусусӣ наشري 4-уми «Фарҳанги фразеологӣи

⁴¹ Нуров, А. Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ / А. Нуров. – Душанбе: Маориф, 1990. – 368 с.

⁴² Шоаҳмад, А. (А. Суруш) Фарҳанги ашъори Камоли Хучандӣ / А. Шоаҳмад (А. Суруш). – Хучанд: Хуросон, 2015. – 736 с.

⁴³ Фразеологический словарь русского языка. Под ред. Молоткова А.И. 4-ое изд.- М.: Русский язык, 1986.- 543 с.

англисӣ-русӣ»-и А.В. Куниро ба сифати мукамалтарин фарҳанги фразеологии англисӣ пазируфтаанд⁴⁴. Далели пазирой ин аст, ки дар заминаи мавод ва принципҳои ташреҳи ин фарҳанг дахҳо луғатномаҳои хурду калон танзим шудаанд.

Муқаддимаи китоб аз 10 банд иборат буда, дар ҳар яки он як масъалаи муҳимми интиҳоб, зикр, аломатҳо, тарҷума, ташреҳ, ишораҳо, усули шоҳидоварӣ ва баъзе маълумоти иловагӣ-эзоҳӣ маънидод карда шудаанд.

Ишораҳо. Дар фарҳанг навъҳои гуногуни ишораҳо ба кор рафтаанд:

1. Ишораҳои услубӣ, ки хосияти баҳодихӣ доранд: abusive - *бран.*: бранное – таҳқирӣ, vulgar – *вульг.*: вулгарӣ – дурушт, coarse – *груб.*: грубое – дағалона, ironical – *ирон.*: ироническое – истехзоомез, affectionate – *ласк.*: ласкательное – навозишӣ, disapproving – *неодобрительное* – маҳкумкунанда ва ғайра.

2. Ишораҳои функционалӣ-услубӣ – ифодаҳое, ки ба ин ё он шоҳаи функционалии услубӣ мансубанд: *книжн.*: книжное – китобӣ, *разг.*: разговорное – шифоҳӣ, истилоҳотӣ, *воен.*: военное – ҳарбӣ ва ғайра.

3. Ишораҳои грамматикӣ ба мақсади муайян намудани муносибати маъноҳои гуногуни фразеологизмҳо бо ҳиссаҳои нутқ: adj phr, adv phr, n phr, v phr – мутаносибан ибораҳои сифатӣ, зарфӣ, исмӣ, феълӣ.

4. Ишораҳои этимологӣ: a fly in the ointment [*этим. библ.*] – этимологияи библия, Pandora's box [*этим. миф.*] – этимологияи асотирӣ, it is that goes (it went) without saying [*этим. фр.*] – этимологияи франсаӣ.

5. Ишораҳои муайянкунандаи мансубияти ҳудудии фразеологизмҳо: *австрал.* (австралӣ), *амер.* (америкой), *ирл.* (ирландӣ), *шотл.* (шотландӣ).

Истинодҳо (ҳаволаҳо) дар панҷ навъ ба кор бурда шудаанд.

Дар қисмати шарҳу тавзеҳоти «Фарҳанги фразеологии англисӣ – русӣ»-и А.В. Кунин (нашри 4-ум) низ банди муҳимро «Дар бораи истифодаи луғат» ташкил менамояд, ки дар он принципҳои бақайдгирӣ ва низоми ягонаи шарҳи моддаҳои фразеологӣ таҳти бандҳои **тарҷума** (хелҳои эквивалент ё муодил, аналог, тарҷумаи возеҳӣ, антонимӣ, калка ё таҳтуллафзӣ, омехта) ва **сермаъноии фразеологизмҳо** бо мисолҳои муфассал таҳлил ва маънидод карда шудаанд. Масалан, роҳу усулҳои зикри мисолҳо барои шарҳи моддаҳои луғавӣ дар 27 банд тазаккур ёфтаанд.

Ҳамчунин чамъбасти банди англисии шарҳи моддаҳои луғавӣ тавассути навъҳои шарҳи озод, шарҳи омехта, шарҳи муфассал, шарҳ бо як калима, шарҳ бо зикри муродиф ё эквивалент сурат гирифтааст.

Дар ҳулосаи боби сеюм усулҳои шарҳи моддаҳои фразеологӣ дар ФФ-и тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ аз рӯи тақсимбандӣ ба анвои ишора ва истинодҳо бо зикри тасвият (формула)-и қорбасти онҳо маънидод гаштааст.

Ҳамин тавр, аз далелҳои фразеографияи забонҳои тоҷикӣ, русӣ, англисии дар ин боб овардашуда сатҳи имрӯзаи роҳу усулҳои шарҳи фразеографӣ муайян мешавад.

⁴⁴ Кунин, А.В. Англо-русский фразеологический словарь / А.В. Кунин. Изд. 4-е. – М.: Русский язык, 1984.- 942 с.

ХУЛОСАҲО

I. НАТИҶАҲОИ АСОСИИ ИЛМИИ ТАҲҚИҚОТ

1. Интихоби забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ ба сифати маводи таҳқиқ аз мақсад ва вазифаҳои рисола бармеояд:

- бо усули муқоисавӣ-типологӣ таҳқиқ намудани се ва зиёда забони гуногунсоخت чун талаби замон хосияти раванди ҷаҳонишавӣ – зарурати таърихии баҳамоии илм ва технологияи муосир аст;

- забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ ҳамчун объекти омӯзиш дар таносуби дучониба қарор доранд, аз як тараф, табиати хоси ҳар як забон таҳқиқ мешавад, аз ҷониби дигар, дар ҳамин замина фразеографияи умумии забонҳо рӯйи қор меояд;

- забонҳои таҳқиқшаванда аз лиҳози рисолати экстралингвистӣ низ дар таносуб қарор доранд: забони тоҷикӣ – забони миллат аст, русӣ – забони муоширати миллатхост, англисӣ – маъруфтарин забони байналмилалӣ маҳсуб меёбад [1-М; 2-М; 7-М].

2. Дар рисола умумият ва махсусиятҳои фразеографияи забонҳои гуногунсохти тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ мутаносибан дар ҳар боб дар се банд – забони тоҷикӣ (бандҳои 1), русӣ (бандҳои 2) ва англисӣ (бандҳои 3) бо усули муқоисавӣ-типологӣ мавриди омӯзиш гардид, ки маводи он вобаста ба мазмуни бобҳо аз се масъалаи бо ҳам марбут: а) пайдоиш, таҳаввул ва ташаккули фразеографияи забонҳо; б) нақши фарҳангҳои фразеологӣ дар таҳқиқи мафҳумҳои калидии фразеология; в) интиҳоб, ҷойгузинӣ ва усулҳои шарҳи моддаҳои луғавӣ дар фарҳангҳои фразеологии забонҳои мазкур иборат аст.

Ба сифати манбаи асосии таҳқиқ фарҳангҳои маъруфи тоҷикии асри XX – ФИРЗҲТ ва ФЗМАТФ, русӣ – «Фразеологический словарь русского языка» (нашри 4-ум, зери таҳрири А.И. Молотков) ва англисӣ – «Англо-русский фразеологический словарь» (нашрҳои 3-4-ум, муаллиф А.В. Кунин) ба қор бурда шуданд [1-М; 2-М].

3. **Фразеографияи тоҷикӣ** мусалламан ибтидои худро аз асрҳои IX-X мегирад. Аввалин ва минбаъд бештарини луғатномаҳои тоҷикӣ тафсири буданд, ки дар онҳо моддаҳои луғавӣ аз калима иборат бошанд ҳам, дар бисёр маврид дар мисоли ВФ маънидод гардидаанд. Тадричан аз асри XVI сар карда, дар фарҳангҳои тафсири дар қатори моддаҳои калимагӣ ибораҳои фразеологӣ (мусталаҳот) низ ҷой гирифтаанд. Таълифи фарҳангҳои хосаи фразеологӣ («Ҷароғи ҳидоят», «Баҳори Аҷам», «Мусталаҳот-уш-шуаро») ба асри XVIII мансуб аст.

Давраи нави фразеографияи тоҷик дар замони шӯравӣ аз фаъолияти фарҳангшиносии устод С. Айнӣ оғоз ёфта, минбаъд бо фарҳангҳои фразеологии маъруфи ба истилоҳ «академӣ», ҳамчунин луғатҳои фразеологии марбут ва осори адибон, лаҳча, фарҳангҳои тарҷумавии англисӣ-тоҷикӣ ва тоҷикӣ-англисӣ идома ёфт. Аксари ин фарҳангҳо дар замони шӯравӣ, асосан солҳои 60-70-уми асри XX ва ибтидои асри XXI таълиф ёфтаанд ва табиист, ки моҳияти ВФ ва усулҳои шарҳи моддаҳои луғавӣ дар сатҳи фаҳмиши ҳамин давраҳо арзёбӣ гаштааст [3-М; 8-М].

4. **Фразеографияи русӣ** таърихи 300-сола дорад. Нахустин луғати тафсири дар асри XVIII («Словарь Академии Российской, 1789-1794) таълиф ёфтааст. Минбаъд асари луғатшиносии маъруф В.И. Дал («Толковый словарь живого великорусского языка», 1863-1866), луғатномаҳои С.В. Максимов («Крылатые слова», 1989), М.И. Михелсон («Мышление и русская речь», 1903-1904) ва ғ. ба таъби расиданд.

Давраи баъдиинкилобии фарҳангшиносии русӣ ба нимаи дуюми солҳои 30-юми асри XX – нашри «Толковый словарь русского языка» зери таҳрири Д.И. Ушаков, дар қор ҷилд

(1935-1940) рост меояд. Минбаъд дар замони шуравӣ зиёда аз 20 фарҳанги фразеологӣ интишор ёфт. Маъруфттарин луғатномаи соҳавии русӣ «Фразеологический словарь русского языка» (нашри 4-ум, 1986) мебошад.

Дар фразеографияи русӣ шарҳ дар системаи мукаммали тавзеҳот роҷеъ ба хусусиятҳои истеъмоли, маъноӣ, услубӣ ва сохтори моддаҳои луғавӣ маънидод карда шудааст [3-М].

5. Оғози **фразеографияи англисӣ** вобаста ба даврабандии забонҳои қадима буда, марҳалаи аввали он бо номи «давраи глоссарий» маъруфият дорад. Нахустин луғати мансуб ба глоссарий «Promptuarium Popvulorum» («Ҷавохирот барои ҷавонон») буда, соли 1440-ум китобат шудааст. Бо забони англисӣ дар давраҳои минбаъдаи инкишофи фарҳангшиносӣ маъруф ба номҳои «ташреҳи калимаҳои мушқил», «тоилмият» ва «муосир» низ як қатор луғатномаҳои интишор ёфтаанд. Давраи чорум («муосир») и рушди фарҳангшиносии англис ба асрҳои XIX ва минбаъда то замони мо тааллуқ дорад, ки теъдоди онҳо зиёда аз 20 номгӯй мебошад.

Рушди фразеографияи англисӣ бо таълифи фарҳангҳои дузабона (тарҷумавӣ) ҳам марбут аст, ки маъруфттарини он «Фарҳанги фразеологӣ англисӣ-русӣ»-и А.В. Кунин буда, он аз соли 1955-ум инҷониб ҷаҳор маротиба бо ислоҳу иловаҳои интишор ёфтааст [3-М].

6. Фразеографияи забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ ба принципҳои ягона асос ёфтааст. Масъалаҳои шинохти ВФ ҷойгиркунии онҳо дар фарҳанг, системаи шарҳ, зикри мисолҳои шохид, ишораҳои ба ҳамаи забонҳои мазкур хосанд.

Хелҳои шарҳи моддаҳои луғавӣ бо назардошти чандомад дар фарҳангҳои фразеологӣ ба таври зайл аст: 1) шарҳи озод; 2) шарҳи омехта; 3) шарҳи муфассал; 4) шарҳи бо як калима ё ибора; 5) шарҳ бо зикри муродиф ё эквивалент; 6) шарҳ тавассути синонимҳо; 7) шарҳ тавассути антонимҳо; 8) усулҳои шарҳи сермаъноии моддаҳои луғавӣ; 9) шарҳи этимологӣ [4-М; 9-М].

7. Шарҳи моддаҳои луғавӣ аз ҷиҳати мазмун, таркиб ва теъдод низ дар забонҳои қиёсшаванда асосан бо ҳам мутобиқ буда, дар фразеографияи муосир дар формулаи муайян баён гаштааст. Онро аз рӯи чандомади ҳафт ҷанбаъ («параметр») бо тартиби зайл (аз зиёд ба кам) чунин ҷойгир намудан мумкин аст: ВФ= МД+ҚШ + ҚГ + ҚЛ +ҚФ +ҚУ +ҚЭ. Яъне дар луғатномаҳои моддаи фразеологӣ (ВФ) аз ҳама бештар дар маънои денотативӣ (МД), пас аз он аз теъдоди зиёд ба кам ба тартиби зер: ҚШ (ҷанбаи шохид), ҚТ (ҷанбаи грамматикӣ), ҚЛ (ҷанбаи лексикӣ), ҚФ (ҷанбаи фонетикӣ), ҚУ (ҷанбаи услубӣ) ва ҚЭ (ҷанбаи этимологӣ) шарҳ дода мешавад.

Дар маҷмӯъ, ҷанбаҳои шарҳҳои фразеологӣ ба се навъ ҷудо мешаванд: лингвистӣ (фонетикӣ, лексикӣ, грамматикӣ, этимологӣ), экстралингвистӣ, (денотативӣ – маънидоди номҳо) ва услубӣ (мавқеи истеъмоли, ифодаи эҳсос).

8. Дар қисмати зикри моддаҳои луғавӣ ва шарҳҳо дар таҷрибаи фразеографияи забонҳои махсусиятҳои методологӣ ба назар мерасанд. Дар фарҳангҳои фразеологӣ тоҷикии то инқилобӣ дар сарсухан дар бораи ВФ ва усулҳои шарҳи онҳо маълумот додан хос нест; фарҳангҳо хосияти луғавӣ-фразеологӣ доранд; теъдоди моддаҳои луғавии калимагӣ нисбат ба фразеологӣ зиёдтар аст; ВФ дар қолаби сохтори таркиб ва ибораҳои дода шуданд; муодили моддаҳои луғавӣ аз забонҳои дигар (арабӣ, ҳиндӣ) қайд гардидаанд; баъзан манбаи шохид зикр нашуда, бо ишораҳои умумии «...дар каломӣ кудамо...», «дар

каломи асотиза воқеъ аст», «ва аз баъзе кутуб...», «чунончи, дар луғати қадима» ҳавола гардидааст.

Фразеографияи муосири тоҷик, бино ба фарҳангҳои «академӣ», ба фаҳмиши васеи ВФ (моддаҳои луғавӣ дар сохтори таркиб, ибора, зарбулмасалу мақол, панду ҳикмат, «ҳар гуна формулаҳои хоҳиш») асос ёфтааст; дар луғатномаҳо теъдоди номукаммали захираи ВФ-и забони адабии тоҷик чамъ оварда шудаанд; дар фарҳанги академӣ дар баробари афзалиятҳо дар қиёс бо забонҳои русӣ ва англисӣ норасоӣҳо низ ба назар мерасанд: доираи шарҳи фарҳангҳои фразеологӣ тоҷикӣ дар қиёс бо забонҳои русӣ ва англисӣ маҳдуд аст: шарҳи хусусиятҳои истеъмолий-услубии ВФ, ки дар таҷрибаи фразеографияи забонҳои қиёсшаванда роҷанд, амсоли *китобӣ*, *шоирона*, *гуфтугӯӣ*, *лаҳҷавӣ*, *таҳқирӣ* (*вулгарӣ*), *архаистӣ*, *таърихӣ* аҳён ба қор мераванд.

Ҳамчунин вусъати фразеографияи тоҷик, аз ҷумла, таълифи навҳои фарҳангҳои фразеологӣ таълимӣ, синонимӣ, антонимӣ, омонимӣ, этимологӣ, таърихӣ, электронӣ ва ғайра аз вазифаҳои муҳими мутахассисони соҳа ба шумор меравад [2-М].

9. **Дар фразеографияи русӣ** «мукамалтарин фарҳанги муосир» ва фарҳангҳои маъруф масъалаҳои калидии фразеология ва принсипҳои марбут ба фразеография «аломатҳои категориалии муайянкунанда ва фарқкунандаи фразеологизмҳо» буда, дар дах банд ва зербандҳо шарҳ ёфтааст, ки он дар диссертатсияи мавриди назар ба сифати яке манбаъҳои асосии таҳқиқи муқоисавӣ хидмат кард; маводи фразеологӣ дар фарҳангҳо ба ВФ-и нутқӣ мансуб доништа шудаанд; ҳар як ВФ аз рӯи миқдори ҷузъҳои маънидор ба сифати моддаҳои луғавӣ такроран ишора ёфтаанд; ҷойгиркунии фразеологизмҳо дар асоси хосияти грамматикӣ ҷузъи асосӣ бо назардошти хусусиятҳои маъноӣ ва сохторӣ сурат гирифтааст; ВФ дар навишт (имло) ва гузориши аломатҳои китобӣ аз принсипҳои умумии имло ва пунктуатсия берун ҳисобида мешавад. Шарҳи баъзе қазияҳо баҳсталабанд, ки дар мавқеи муносиб изҳори андеша доштем [2-М; 6-М].

10. **Фразеографияи англисӣ** дар зикри моддаҳои луғавӣ ва истифодаи усулҳои шарҳ аз таҷрибаи фарҳангҳои фразеологӣ русӣ бархурдор аст; бисёр ишораҳо дар луғатномаҳои англисӣ аз фарҳангҳои русӣ иқтибос шудаанд; ишораҳои мансуб ба хусусиятҳои истеъмолий: вазъи муошират, собикаи истеъмолий, мансубият ба табақаҳои иҷтимоӣ, ҳавола ба сарчашмаҳо ва ғайра дар фразеографияи русӣ ва англисӣ муштаранд; ишораҳои мансуб ба минтақа – American (америкой), Australian (австралӣ), Scottish (шотландӣ) ҳосаанд; ВФ ба фарҳанг аз луғатномаҳои нави америкой, англисӣ ва австралӣ ворид шудаанд; ба ВФ асосан ибораҳои рехта (идиомаҳо) мансуб доништа мешаванд; дар фарҳангҳои пешин ишораи *sl (slang)* маъмул буд, ҳоло он мушаххас (бо ишораҳои лаҳҷа, жаргон, вулгаризм ва м. инҳо) ифода мегардад.

Норасоӣ дар фарҳанги англисӣ асосан дар маҳдудияти ишораҳои услубӣ ба мушоҳида меояд, ки сабаби он дар фразеологияи англисӣ камтар таҳқиқ шудани қазияи услубшиносӣ мебошад [2-М; 10-М].

Дар анҷоми сухан тазаккур бояд қард, ки на ҳамаи андешаҳо, ки аз ҷониби мурағибони фарҳангҳо баён ёфтаанд, қобили қабуланд, ҳар як андеша ва ҳар як таҷриба дар сари амал санҷида мешавад. Муҳим ин аст, ки фразеография хеле рушд кардааст ва шубҳае нест, ки истифодаи дастовардҳои фарҳангшиносии забонҳои гуногунсохт дар такомули фразеографияи хусусию умумӣ ва, дар маҷмӯъ, илми забоншиносӣ мусоидат хоҳад кард.

II. ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ

Аз рӯйи хулосаҳои таҳқиқот бо назардошти таҷрибаи самарабахши фразеографияи забонҳои қиёсшаванда дар рушди минбаъдаи луғатҳои фразеологии забонҳо ба эътибор гирифтани чунин нуктаҳо тавсия мегардад:

1. Фразеография яке аз манбаъҳои илмӣ омӯзиши фразеология мебошад, ки вижагии он аз махсусияти услуби нигориши маводи илмӣ амалии фразеографӣ бармеояд. Масъалаҳои назариявӣ ва амалии фарҳангҳо бояд мухтасар, дақиқ ва бо мисолҳои шохид маънидод шаванд.

2. Фарҳангҳои фразеологии маъруфи тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ дорои сарсухани муфассал, ё мақолаи махсуси илмӣ мебошанд, ки ба қалами муҳаррир ё мурағибон мансуб аст. Шиносоӣ ва таҳлили афкори онҳоро бояд заминаи муҳими ба таҳқиқ ҷалб кардани паҳлуҳои нави назарияи фразеология шуморид.

3. Огоҳӣ аз омилҳои пайдоиш ва раванди ташаккули фразеография бояд шартӣ аввали комёбии мурағибон дар тадвини фарҳангҳои фразеологии муосир ба шумор меравад.

4. Истифодаи усулҳои шарҳ омили асосии ба пуррагӣ кушодани мазмуни моддаҳои фразеологист. Анвои шарҳ ба возеҳ кардани мазмуни моддаҳои фразеологӣ, хусусиятҳои истеъмолий, грамматикӣ, орфоэпӣ, услубӣ ва ғ., яъне шарҳи комили моддаҳои луғат бояд мусоидат намояд.

5. Тавсия мешавад, ки ба таҳқиқи муқоисавӣ-типологӣ ҳарчи бештар забонҳои гуногунсохт фаро гирифта шаванд, ки онҳо рушди фразеографияи умумӣ ва хусусиро таъмин менамоянд. Таҳлили муқоисавии забонҳо – англисӣ, русӣ ва яке аз забонҳои миллӣ (аз ҷумла, тоҷикӣ) падидаи арзишманди забоншиносии ибтидои асри XXI аст.

6. Бо қабули барномаҳои давлатӣ оид ба тақомули таълим ва омӯзиши забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ ба муҳлати 10 сол (то соли 2030) дар сиёсати Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи забон марҳалаи нав оғоз ёфт, ки он бояд чун омили муҳими рушди забонҳо ва ба сатҳи ҷаҳонӣ бардоштани самаранокии таълими забонҳои давлатӣ ва хориҷӣ мусоидат намояд.

7. Дастовардҳои фразеографияи англисӣ дар асри XX ба натиҷаҳои фаъолияти фразеографи маъруфи рус А.В. Кунин (мо онро «концепсияи Кунин» номидем) вобаста аст. Тавсия дода мешавад, ки таҷрибаи фразеографҳои маъруфи сатҳи ҷаҳонӣ дар тадвини навҳои муосири фарҳангҳои фразеологии забонҳои миллӣ ба кор бурда шавад.

8. Омӯзиш ва таҳқиқи ҳамгиро (интегратсионӣ)-и забонҳо омили рушди илми забоншиносӣ ва такмили таълими забонҳои модарӣ ва хориҷӣ мебошад, ки он бояд дар заминаи таҳқиқоти муқоисавии типологӣ вусъат дода шавад.

ИНТИШОРОТ АЗ РҶҲИ МАВЗҶИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Мақолаҳо дар маҷаллаҳои илмӣ эътирофшудаи ҚОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон:

[1-М] Воҳидова Н.А. Манбаи муҳими таҳқиқи фразеология / Н.А. Воҳидова // Ахбори Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ISSN (2413-2004) – Хучанд: Типографияи хурди Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон, 2021. - №1 (86). – С. 96-103. – EDN TLSKKY.

[2-М] Воҳидова Н.А. Фразеография – омили рушди таҳқиқ ва таълими фразеологияи забонҳои гуногунсохт / Н.А. Воҳидова // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба

номи Н. Хусрав. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ / ISSN (2663-5534). – Бохтар, 2021. - №1/3 (89). – С. 66-69. – EDN UENFAI.

- [3-М] Воҳидова Н.А. Аз таърихи ташаккули фразеографияи забонҳои гуногунсохт / Н.А. Воҳидова // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ / ISSN(2219-5408). – Душанбе, 2021. - №2 (91). – С. 92-97. – EDN PXSРHK.
- [4-М] Воҳидова Н.А. Усулҳои шарҳи воҳидҳои фразеологӣ дар фарҳангҳои фразеологии забонҳои гуногунсохт / Н.А. Воҳидова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ. Бахши филология. – Душанбе: Матбааи таъбу нашр, баргардон ва тарҷумаи матн, 2021, - №6. – С. 46-52. – EDN MJCUTA.
- [5-М] Воҳидова Н.А. Оид ба устуворият ва гунаҳои фразеологизмҳо дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ / Н.А. Воҳидова // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ / ISSN(2219-5408). – Душанбе, 2022. - №2 (97). – С. 127-133.

II. Мақолаҳо дар дигар маҷаллаю маҷмӯаҳои илмӣ:

- [6-М] Воҳидова Н.А. Типология - омили рушди фразеографияи забонҳои гуногунсохт / Н.А. Воҳидова // Масъалаҳои мубрами муосири фанҳои гуманитарӣ. Маҷмӯаи мақолаҳои конференсияи минтақавии илмӣ-назариявӣ бахшида ба 80-солагии профессор Абдувалӣ Бердиалиев. – Хучанд: Нури маърифат, 2019. – С. 230-234.
- [7-М] Воҳидова Н.А. Марҳалаи нав дар таҳқиқ ва омӯзиши ҳамгироии забонҳо / Н.А. Воҳидова // Роҳҳои тақмили сифати таълими забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ дар партави Паёми Пешвои миллат. Маҷмӯаи мақолаҳои конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ ба муносибати 75-солагии зодрӯз, ҳаёт ва фаъолияти илмӣ-педагогии узви вобастаи Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, Корманди шоистаи Тоҷикистон, доктори илмҳои педагогӣ, профессор Саидбой Шербоев. – Душанбе, 2019. – С. 96-99.
- [8-М] Воҳидова Н.А. Фарҳанги фразеологӣ ҳамчун сарчашмаи таҳқиқ ва таълими фразеология / Н.А. Воҳидова // Маводи конференсияи илмӣ – амалӣ таҳти унвони «Хусусиятҳои татбиқи имлои нави забони тоҷикӣ дар синфҳои ибтидоӣ» бахшида ба таҷлили 70-солагии Аълочии маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзоди илмҳои филологӣ, дотсент Каримова Моҳинисо Абдуқаюмовна. – Хучанд, 2019. – С. 281-285.
- [9-М] Воҳидова Н.А. Фразеографияи забонҳои гуногунсохт ва нақши он дар таълим / Н.А. Воҳидова // Уфуқи андеша. Маҷмӯаи мақолаҳои олимон, муҳаққиқони ҷавон ва магистрантони ДДХ ба номи акад. Б. Ғафуров бахшида ба Солҳои рушди дехот, сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ. – Хучанд: Нури маърифат, 2019. - С.76-82.
- [10-М] Воҳидова Н.А. Нақши «концепсияи Кунин» дар фразеографияи англис / Н.А. Воҳидова, А.А. Курбонов // Масоили мубрами забоншиносии типологӣ, германӣ ва методикаи забонҳои хоричӣ. Маҷмӯаи мақолаҳо. - №10 (2020). – Хучанд, 2020 – С. 63-68.
- [11-М] Воҳидова Н.А. Робитаи забонҳо – омили тақомули таълими забонҳои миллий (Гузориши масъала) / А. Абдуқодиров, Н.А. Воҳидова // Масъалаҳои мубрами филологияи ўзбек ва тоҷик. Маводи конференсияи байналмилалӣ-онлайнӣ. 26 ноябри соли 2020. – Хучанд: Нури маърифат, 2020. – С. 779-782.

- [12-М] Воҳидова Н.А. Нақши фарҳангҳои фразеологӣ дар таълими забонҳои гуногунсохт / Н.А. Воҳидова // Муаммоҳои таълими забонҳои хориҷӣ дар муассисаҳои олии касбӣ: вазъи кунунӣ ва дурнамо. Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалии онлайнӣ. Хучанд, 29 декабри соли 2020. – Хучанд, 2021. – С. 110-113.
- [13-М] Воҳидова Н.А. Омилҳои муҳими таҳқиқ ва таълими забонҳои хориҷӣ / Н.А. Воҳидова // Масоили мубрами забоншиносии типологӣ, германӣ ва методикаи таълими забонҳои хориҷӣ (Маводи конференсияи илмӣ-амалӣ). Факултети забонҳои хориҷӣ. – Хучанд, 2021, № 12 (2021). – С. 72-78

**ГОСУДАРСТВЕННОЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ УЧРЕЖДЕНИЕ
«ХУДЖАНДСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ
АКАДЕМИКА БОБОДЖОНА ГАФУРОВА»**

На правах рукописи

УДК - 81.222.8'22

ББК-81.2Т

В 79

ВОХИДОВА НОДИРА АБДУСАТТОРОВНА

**ОСОБЕННОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ СЛОВАРЕЙ
В РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ**
(на примере таджикского, русского и английского языков)

АВТОРЕФЕРАТ
диссертации на соискание ученой степени
кандидата филологических наук по специальности 10.02.00 - Языкознание
(10.02.20 – Сравнительно-историческое,
сопоставительное и типологическое языкознание)

ХУДЖАНД-2022

Диссертация выполнена на кафедре фонетики и лексикологии английского языка Государственного образовательного учреждения «Худжандский государственный университет имени академика Бободжона Гафурова»

Научные руководители:

Хасанзода Абдуджамол Ашраф – доктор филологических наук, профессор кафедры таджикского языка ГОУ «Худжандский государственный университет имени академика Бободжона Гафурова»

Азимова Матлюба Нуритдиновна – доктор филологических наук, профессор кафедры фонетики и лексикологии английского языка ГОУ «Худжандский государственный университет имени академика Бободжона Гафурова»

Официальные оппоненты:

Мамадназаров Абдусалом – доктор филологических наук, профессор кафедры таджикского языка и сравнительной типологии Таджикского национального университета

Давлятова Чинорой Абдуллоевна - кандидат филологических наук, доцент кафедры иностранных языков Института экономики и торговли Таджикского государственного университета коммерции в городе Худжанде

Ведущая организация:

ГОУ «Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айни»

Защита диссертации состоится «29» сентября 2022 г. в «14.00» часов на заседании диссертационного совета 6D.KOA-037 при ГОУ «Худжандский государственный университет имени академика Бободжона Гафурова» (735700, г. Худжанд, улица Б. Мавлянбекова, 1)

С диссертацией можно ознакомиться в библиотеке ГОУ «Худжандский государственный университет имени академика Бободжона Гафурова» и на сайте www.hgu.tj.

Объявление о защите диссертации размещены на официальном сайте ВАК при Президенте Республики Таджикистан www.vak.tj.

Автореферат разослан «_____» _____ 2022 г.

Ученый секретарь диссертационного совета
кандидат филологических наук, доцент

Шарипова М. З.

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ И УСЛОВНЫХ ЗНАКОВ

- [А] – автор
бран. – бранное
ГП – грамматические параметры
груб. – грубое
груб-прост. – грубо-просторечное
ДЗ – денотативное значение
ИП – иллюстративные параметры
и т. д. – и так далее
книж. – книжное
лит. – литература
ЛП – лексические параметры
неодобр. – неодобрительно
первонач. – первоначально
пренебр. – пренебрежительно
см. – смотри
ср. – сравни
СП – стилистические параметры
СУССТЯ – «Словарь устойчивых словосочетаний современного таджикского языка»
СТППА – «Словарь таджикско-персидских пословиц, поговорок и афоризмов»
устар. – устарелое
ФЕ – фразеологические единицы
ФП – фразеологические параметры
ФСРЯ - «Фразеологический словарь русского языка»
шутл. – шутливое
ЭП – экстралингвистические (этимологические) параметры

Условные знаки частей речи в английских словарях

N. – существительное	V. – глагол
Adj. – прилагательное	Prer. – предлог
Num. – числительное	

ВВЕДЕНИЕ

Актуальность темы исследования. Последние десятилетия XX и начало XXI веков признаны наиболее плодотворным периодом научных исследований в области типологии языков. Подтверждением тому являются большое количество научных изысканий, проведенных в русле сравнительной типологии таджикского и английского, русского, немецкого, узбекского и других языков. Большей частью такие работы выполнены в форме диссертационных исследований и посвящены вопросам сравнительного анализа лексико-грамматических категорий, что, несомненно, имеет весомое значение для определения общих и частных особенностей разносистемных языков.

«Известно, что словари различных языков имеют определенные черты сходства и различия в лексикографической обработке материала. Общие черты сходства, по-видимому, указывают не только на широкое распространение, но и, очевидно, на

плодотворность избранных принципов. Для построения теории лексикографии поучителен и плодотворен сравнительный анализ исторического опыта любой национальной лексикографии, а тем более такой богатой в лексикографическом отношении, как англоязычная, русская и таджикская»⁴⁵

Новой тенденцией в этом направлении, усилившейся в первые десятилетия XXI века, является сравнительно-типологическое исследование трех разносистемных языков. Такие диссертационные работы были проведены и по проблемам фразеологии⁴⁶.

В таджикском языкознании в сравнительно-типологическом исследовании двух языков и одного иностранного приобретен определенный опыт, однако исследования по трем языкам, два из которых являются разносистемными, единичны, в то время как типологическое сопоставление таджикского языка одновременно с двумя языками, относящимся к разным системам, имеет большое значение для определения различий и общности сопоставляемых языков, и способствует определению критериев структурно-семантической организации и употребления фразеологических единиц названных языков.

С этой точки зрения сравнительно-типологическое исследование таджикского, русского и английского языков представляется важным по нескольким аспектам:

1. Исследование фразеологии языков считается новым направлением лингвистики в определении и характеристики фразеологических единиц (ФЕ), их разновидностей и категорий среди ученых существуют различные мнения и, ввиду изобилия научных работ по проблемам фразеологии и участия большого количества исследователей в их разработке, определение истинной картины представляется сложным.

Практика показывает, что без точного определения значения, особенностей и видового своеобразия фразеологизмов составление фразеологических словарей невозможно. В свою очередь, словари по признанию специалистов, являются достоверными нормативными научными материалами в руках фразеографов.

2. Сопоставление таджикского языка с известными мировыми языками как русский и английский мотивировано и тем, что специалистами достигнуты значительные успехи в области фразеологии.

Каждый из этих языков имеет свои преимущества и может способствовать взаимному развитию. Так как английский язык является самым влиятельным международным языком, русский – язык межнационального общения, овладевший этот статус со времен СССР, а таджикский – национальный язык, богатый аллегорией, являющейся основным семантическим составляющим фразеологизмов.

⁴⁵ Мамадназаров А. Становление и развитие таджикской переводной лексикографии XX и начала XXI вв. / А. Мамадназаров. – Душанбе, 2016. – 416 с.- С. 7.

⁴⁶ Арипова, М.Х. Поле «эмоций» во фразеологии разносистемных языков (на материале английского, русского и таджикского языков): автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Душанбе, 2018. – 26с.; Долгопалов, Ю.А. Сопоставительный анализ соматической фразеологии (на материале русского, английского и немецкого языков): автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Казань, 1973. – 23 с.; Конакбаева, Ж.К. Антономические фразеосочетания в английском, русском и казахском языках: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Тбилиси, 1981.- 26 с.; Назирова, М. Фразеологические единицы с компонентом цветообозначения английского, русского и таджикского языков: дис. ... канд. филол. наук. – Душанбе, 2009. – 134 с.; Сакаева, Л.Р. Отражение антропоцентризма во фразеологии английского, русского и таджикского языков: дис. ... канд. филол. наук. – Казань, 2004. - 217 с.; Хайрулина, Д.Д. Фразеологические единицы с компонентом “вода” в английском, русском и татарском языках: дис. ... канд. филол. наук. – Набережные Челны, 2005. – 120 с.; Шарипова, З.М. Семантико-структурный анализ фразеологических единиц таджикского, арабского и русского языков: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Душанбе, 2011. – 22 с.

Сопоставительный анализ таджикского, русского и английского языков представляется нам своевременным и потому, что лингвистами исследуемых языков достигнуты весомые результаты. На современном этапе все народы и нации, в том числе таджикский народ, испытывают большую потребность во фразеологических словарях названных языков, поскольку возникла необходимость овладения этими языками не только на бытовом, но и на профессиональном уровне как языками науки и мировой цивилизации. В связи с этим фразеологические словари различных языковых систем не должны иметь существенные отличия. Иными словами, в период глобализации стремление к разработке единых принципов создания фразеологических словарей стало насущной проблемой фразеологии.

Степень исследованности научной темы. Более трехсот лет проблема фразеологии в различных ее аспектах привлекает внимание литераторов и языковедов. Хронологически в таджикской лексикографии фразеологические словари появились раньше. Так, в истории таджикской лингвистики первые словари, в частности, «Чароги хидоят», «Бахори Аджам», «Мусталахот-уш-шуаро» датируются XVIII веком. Согласно сведениям научных источников начало развития русской лексикографии также приходится на этот период развития истории языка, английская же лексикография в основном стала развиваться в XIX веке.

Первые фразеологические сведения в достаточно простой и краткой форме приведены в предисловиях лексических словарей. Начало научно-исследовательской фразеологии приходится на 60-ые годы XX века. В истории таджикской лингвистики первым специальным словарем является двухтомник М. Фозилова «Словарь устойчивых словосочетаний современного таджикского языка (фразеологический словарь)», изданный в 1963, 1964 гг.⁴⁷. Другая книга этого фразеолога была издана в трех томах в 1975, 1977, 2014 годах под названием «Словарь таджикско-персидских пословиц, поговорок и афоризмов»⁴⁸. Научная ценность названных словарей определяется не только богатством вокабул, но и ценными сведениями, предоставленными в предисловиях этих словарей относительно научно-методологических принципов отбора фразеологических статей, способов их описания и толкования, а также различных научных аспектов таджикской фразеологии.

Современная таджикская лексикография считается одной из богатых отраслей лингвистики. Согласно сведениям научных источников более 15 научных исследований были посвящены изучению персидско-таджикских толковых словарей, в частности, работы таких ученых как А.В. Капранов, Х. Раупов, Х. Ахадов, П. Джамшедов, А. Мамадназаров, А. Вохидов, А. Насриддинов, А. Сангинов, Г.Б. Баракаева, Д. Бахриддин, З.М. Шарипова, М. Назирова, Т. Болтубоев, Х. Ахмадов, С. Саидов, М. Урунова, М. Сатторова, Ф.Н. Гиясова, Р.Д. Каримходжаева, М. Тилляходжаева. Иранские ученые, в частности, Саид Нафиси, Рахим Афифи, Дизфулиян Козими, Шахриери Накави, Дабир Саяки также сыграли значимую роль в исследовании персидских словарей.

⁴⁷ Фозилов, М. Фарханги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик / М.Фозилов. – Душанбе: Ирфон, 1963. Т. 1. – 954 с. 1964. Т. 2. – 804 с.

⁴⁸ Фозилов, М. Фарханги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ / М. Фозилов. Т.1. – Душанбе: Ирфон, 1975. – 367 с. Т. 2. – Душанбе: Ирфон, 1977. – 584 с. Т. 3. – Душанбе: Нашри Камол, 2014. – 640 с.

Таджикская лексикография достаточно развита, однако по вопросам фразеологических словарей специальных многоаспектных исследований проведено недостаточно. В этой связи мы можем только назвать научные работы А. Сангинова «Лексикографические характеристики словаря «Бахори аджам»,⁴⁹ Д. Бахриддина «Чароги хидоят» Орзу и персидско-таджикский язык»,⁵⁰ И. Болтубоева «Лексические и фразеологические отношения «Мусталахоту-ш-шуаро» Вораства к диалекту Худжанда и его окрестностей».⁵¹

Среди ценностных трудов в этой области следует отметить монографическое исследование известного ученого А. Мамадназарова «Становление и развитие таджикской переводной лексикографии XX и начала XXI вв.»,⁵² имеющее большое значение в изучении динамики развития таджикской, русской и английской лексикографии на основе переводных словарей. В частности, в отдельных разделах книги представлена информация о таджикско-русских, англо-русских, таджикско-английских словарях, фразеологических словниках (глава вторая), а также структуры переводных словарей (четвертая глава). Книга посвящена всестороннему исследованию таджикской переводной лексикографии по принципу интегрирования с русским и английским языками. В «Приложении» в хронологическом порядке представлены основные типы таджикских словарей. В таблице «История таджикско-персидской лексикографии» в пяти разделах представлен список словарей с X века до наших дней, служивших ценным источником для нашей диссертации.

Становление русской фразеологии также относится к 60-ым годам XX века. Речь идет о «Фразеологическом словаре русского языка», изданного под редакцией А.И. Молоткова (первое издание в 1967 году), во вступительной части которого рассматриваются важнейшие вопросы фразеологии. Эта работа может послужить ценным научным источником для проведения исследований в этом направлении. «Отсутствие такого словаря отрицательно сказывалось не только на разработке некоторых вопросов теории фразеологии, но и на решении ряда практических задач: повышении речевой культуры, изучении русского языка нерусскими, составлении двуязычных фразеологических словарей и т. д.»⁵³ По этим утверждениям А.И. Молоткова можно прийти к выводу, что данный словарь способствовал устранению значительных пробелов в русской фразеологии.

В последующие годы динамичное развитие русской фразеологии обусловило создание более десяти фразеологических словарей, в том числе одно-, двух- и

⁴⁹ Сангинов, А. Лексикографическая характеристика словаря «Бахори аджам»: автореф. дис. ... канд. филол. наук / А. Сангинов. – Душанбе, 1974. – 32 с.

⁵⁰ Бахриддин, Д. «Чароғи хидоят»-и Орзу ва забони тоҷикии форсӣ / Д. Бахриддин. – Душанбе: Дониш, 1992. – 108 с.

⁵¹ Болтубоев, И. Лексические и фразеологические отношения «Мусталахоту-ш-шуаро» Вораства к диалекту Худжанда и его окрестностей: автореф. дис. ... канд. филол. наук / И. Болтубоев. – Худжанд, 2009. – 26 с.

⁵² Мамадназаров, А. Становление и развитие таджикской переводной лексикографии XX и начала XXI вв. / А. Мамадназаров. – Душанбе, 2016. – 416 с.

⁵³ Фразеологический словарь русского языка. Под ред. А.И. Молоткова. - М.: Сов. энциклопедия, 1986. – 543 с. – С. 5.

трехязычных, составленных на основе аналогии английского, русского и одного из национальных языков стран бывшего СССР⁵⁴.

Во второй половине XX – два десятилетия XXI вв. английская фразеография стала развиваться в практическом плане. Появилось большое количество одноязычных и двуязычных словарей и одним из факторов достижения успехов в этом направлении является статус английского языка на международной арене. Следует отметить, что научные разработки ученых других стран стали важным фактором развития английской фразеологии. В этом плане следует отметить заслуги русского лингвиста А.В. Кунина, первый фразеологический словарь которого, составленный в 30-ые годы прошлого века, с несколькими переизданиями и сегодня считается самым совершенным фразеологическим словарем английского языка.⁵⁵ Также в первые десятилетия XXI века на английском языке были составлены более десяти одно- и двуязычных словарей.

В диссертации нами не преследуется цель изучения и анализа широкого круга словарей. Основной задачей является разработка эффективных методов составления фразеологических словарей, с опорой на опыт работы известных таджикских, русских и английских фразеологов, в том числе работы М. Фозилова⁵⁶, «Фразеологический словарь русского языка» (4-ое издание) под ред. А.И. Молоткова⁵⁷, а также «Англо-русский фразеологический словарь» (3-4 издания) А.В. Кунина⁵⁸ с использованием некоторых дополнительных источников.

Изучение, обобщение и использование эффективных методов фразеологических словарей имеют большое значение не только для фразеографии исследуемых языков, но и для развития фразеографии других языков. С этой целью были рассмотрены также научные работы А. Мамадназарова, А. Вохидова, Д. Бахриддина, Г.Б. Баракаевой, А.И. Федорова, В.П. Жукова, Н.Н. Амосовой, В.М. Мокиенко, А.М. Мелеровича и некоторых других, посвященных теоретическим и практическим проблемам фразеографии, к которым мы обратились в соответствии с проблемами, анализируемыми в соответствующих главах диссертации.

Одной из научных работ, посвященных сопоставлению лексикографических характеристик трех разносистемных языков, является докторская диссертация татарского ученого Р.А. Аюповой - «Проблемы лексикографического описания фразеологических единиц (на материале английского, русского и татарского языков)»⁵⁹.

⁵⁴ Аюпова, Р.А. Проблемы лексикографического описания фразеологических единиц (на материале английского, русского и татарского языков): дис. ... докт. филол. наук: 10.02.20 / Р.А. Аюпова. – Казань, 2009. – 360 с.

⁵⁵ Кунин, А.В. Большой англо-русский фразеологический словарь / А.В. Кунин. Изд. 5-е. – М.: Живой язык, 1998. – 942 с.

⁵⁶ Фозилов, М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик / М. Фозилов. – Душанбе: Ирфон, 1963. Ҷилди 1. – 954 с.; 1964. Ҷилди 2. – 804 с.; Фозилов М. Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои забонҳои тоҷикию форсӣ / М. Фозилов. Ҷилди 1. – Душанбе: Ирфон, 1975. – 367 с.; Ҷилди 2. – Душанбе: Нашри Камол, 2014. – 640 с.

⁵⁷ Фразеологический словарь русского языка. Под ред. А. И. Молоткова. 4-ое изд. – М.: Русский язык, 1986. – 543 с.

⁵⁸ Кунин, А.В. Англо-русский фразеологический словарь. Составитель А.В. Кунин. В двух книгах. – М.: Сов. энциклопедия, 1967. – 1264 с.; Кунин, А.В. Англо-русский фразеологический словарь / А.В. Кунин. Изд. 4-е. М.: Русский язык, 1984. – 942 с.

⁵⁹ Аюпова, Р.А. Проблемы лексикографического описания фразеологических единиц (на материале английского, русского и татарского языков): дис. ... докт. филол. наук/ Р.А. Аюпова. – Казань, 2009. – 360 с.

Как показывает анализ научно-теоретического материала, настоящее исследование полностью посвящено изучению принципов описания словарных статей. До формирования фразеологии, в частности одной из важнейших его частей – фразеографии, ФЕ под различными определениями изучались в составе лексикологии. Ввиду этого лексикографы относили фразеологические словари к лексикографии. В диссертационном исследовании Р.А. Аюповой также вместо термина «фразеологическое описание» используется «лексикографическое описание».

В настоящее время вышеназванная диссертационная работа Р.А. Аюповой является единственным трехязычным монографическим исследованием, которая может оказать помощь в постановке и решении ряда проблем фразеографии. Теоретические подходы к составлению многоязыковых фразеологических словарей были применены этим ученым при составлении пятиязычного фразеологического словаря, подготовленного в соавторстве с Е.Ф. Арсентьевой⁶⁰.

Связь исследования с программами (проектами) или научными темами. Настоящее исследование имеет непосредственную связь с государственными программами Республики Таджикистан по реализации языковой политики на современном этапе на базе «Программы развития государственного языка на 2020-2030 гг.» (постановление Правительства РТ № 647, от 28 ноября 2020 г.) и «Государственной программы совершенствования преподавания и изучения русского и английского языков на период до 2030 г.» (постановление Правительства РТ № 438, от 30 августа 2019 г.).

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ИССЛЕДОВАНИЯ

Цель исследования заключается в определении основных путей эволюции трех сопоставляемых языков и роли фразеологических словарей в становлении фразеологии как раздела лингвистики, а также в типологическом сравнении общностей и различий фразеологических словарей таджикского, русского и английского языков.

Основной целью исследования является определение наилучшего способа составления фразеологических словарей сопоставляемых и других языков на основе опыта, полученного за период развития лексикографии. Одной из важнейших задач диссертационного исследования является разработка единых принципов составления фразеологических словарей, которые могут способствовать в изучении некоторых проблем фразеологии и в работе со словарями.

Задачи исследования. С целью достижения поставленной цели в диссертации представляется необходимым решение следующих задач:

- осветить вопросы возникновения и развития фразеографии в процессе формирования лексикографии сопоставляемых языков;
- показать роль фразеологических словарей в исследовании вопросов фразеологии на материалах их введений и научно-методических статей, вошедших в структуру словарей;
- определить принципы составления фразеологических словарей в разносистемных языках на материале таджикского, русского и английского языков;
- показать формы фиксации вокабул в фразеологических словарях разносистемных языков;

⁶⁰ Русско-англо-немецко-турецко-татарский фразеологический словарь / Е.Ф. Арсентьева, Р.А. Аюпова. Под ред. Е.Ф. Арсентьевой. – Казань: Изд-во Казгосуниверситета, 2008. – 719 с.

- показать пути и способы описания словарных статей посредством систем семантических и стилистических фразеографических помет;
- прокомментировать фразеографические понятия и специальную терминологию в сопоставляемых языках;
- предложить рекомендации по идентификации принципов составления фразеологических словарей в разносистемных языках.

Объектом исследования является изучение путей развития фразеографии и анализ принципов фразеологических словарей в таджикском, русском и английском языках, принадлежащих к разным языковым системам.

Темой (предметом) исследования является «Особенности фразеологических словарей в разносистемных языках (на примере таджикского, русского и английского языков)». В нем подвергаются анализу проблемы становления фразеографии разносистемных языков – таджикского, русского и английского, функционирующие в Республике Таджикистан.

Теоретические основы исследования. Теоретико-методологические основы опираются на научные достижения таджикских, русских и зарубежных ученых В.А. Капранова, Х. Раупова, М. Фозилова, А. Нурова, П. Джамшедова, А. Мамадназарова, А.В. Кунина, А. М. Мелеровича, А. И. Молоткова, Ю.П. Апросяна, Э. Бруэра, Р.Л. Коллисона, Б.Л.К. Хендерсона и др. Из числа двуязычных (переводных) и трехязычных исследовательских трудов подвергнуты анализу работы А.В. Кунина, И.А. Александрова, В.А. Капранова, Е.Ф. Арсентьевой, Р.А. Аюповой, А. Мамадназарова, Г.Б. Баракаевой.

Теоретико-методологические комментарии исходят от наблюдения, синхронного и диахронного методов анализа словарных категорий, а также семантических, стилистических описаний, системы фразеографических помет, направленных на определение общих и специфических свойств фразеологических словарей разносистемных языков.

Эмпирическая основа исследования. Анализ собранного материала показал, что в лексикографии исследуемых языков были созданы более 20 фразеологических словарей, большая часть которых относится к русскому и английскому языкам. Безусловно, в рамках одной диссертации не представляется возможным охватить анализом все эти работы, и исследование не преследует такую задачу. В связи с этим, в ходе работы мы опирались в основном на фразеологические словари М. Фозилова⁶¹. В исследовании же проблем русской и английской фразеографии мы обратились к источникам, признанных учеными наиболее авторитетными и совершенными, к ним относятся четвертое издание «Фразеологического словаря русского языка», изданного под редакцией А.И. Молоткова⁶² и 3-4-ые издания⁶³ «Англо-русского фразеологического словаря» А.В. Кунина.

⁶¹ Фозиллов, М. Фарханги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик / М.Фозиллов. – Душанбе: Ирфон, 1963. Т. 1. – 954 с. 1964. Т. 2. – 804 с.; Фозиллов М. Фарханги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои забонҳои тоҷикию форсӣ / М. Фозиллов. Ҷилди 1. – Душанбе: Ирфон, 1975. – 367 с.; Ҷилди 2. – Душанбе: Нашри Камол, 2014. – 640 с.

⁶² Фразеологический словарь русского языка. Под ред. Молоткова А.И. 4-ое изд.- М.: Русский язык, 1986.- 543 с.; Кунин, А.В. Англо-русский фразеологический словарь. Составитель А.В. Кунин. В двух книгах. – М.: Сов. энциклопедия, 1967. – 1264 с.

⁶³ Кунин, А.В. Англо-русский фразеологический словарь /А.В. Кунин. Изд. 4-е. – М.: Русский язык, 1984. - 942 с.

Преимуществами названных словарей являются, во-первых, использование многолетнего опыта составителей, во-вторых, в этих словарях представлены ценные научные статьи по вопросам фразеологии и фразеологии. В работе также по необходимости использованы некоторые другие научные и практические источники, в частности, толковые, переводные, диалектные словари, а также словники отдельных писателей.

Базой исследования послужила учебная и научная работа ГОУ «Худжандского государственного университета имени академика Бободжона Гафурова», научно-практические конференции разных масштабов, отраслевые научно-методические семинары университета.

Научная новизна исследования. Впервые в истории лингвистики подверглась специальному монографическому анализу проблема использования материалов фразеологических словарей в исследовании фразеологии на примере таджикского, русского и английского языков с точки зрения сравнительной типологии. По результатам исследования представлены рекомендации, направленные на идентификацию принципов составления фразеологических словарей разносистемных языков.

Основные положения, выносимые на защиту:

- Особенности таджикской, русской и английской фразеологии определяются по следующим параметрам: а) пути возникновения, развития и формирования; б) как источник изучения фразеологии; в) по способам выбора ФЕ и их фразеологических описаний.

- Таджикская фразеология имеет древнюю историю. Первые образцы ФЕ, отмеченные в старинных толковых словарях, путем последовательного развития дошли до специальных фразеологических словарей.

- Возникновение и развитие таджикской фразеологии тесно связано с организационно-творческой деятельностью С. Айни.

- Русская фразеология исходит от первых толковых словарей XVII-XVIII вв. Послереволюционный период русской фразеологии относится к 30-ым годам XX в. (1935-1940).

- Русская фразеология превосходит другие языки системой словарных толкований. Английская фразеология непосредственно связана с древнейшим периодом языковедения, называемом «глоссарий». Развитие английской фразеологии связано с переводной разновидностью словарей.

- Таджикская, русская и английская фразеология основана на общих принципах. Вопросы выбора и фиксации ФЕ, система описаний и помет идентичны в сопоставляемых языках. Вместе с тем, в этом русле отмечаются методологические своеобразия.

- По результатам диссертационной работы представлены рекомендации, направленные на совершенствование принципов фразеологии в разносистемных языках.

Теоретическое и практическое значение исследования заключается в совершенствовании научных и методологических основ фразеологии, в разработке научных методов анализа проблем фразеологии исследуемых языков с целью совершенствования сопоставительного изучения фразеологии таджикского, русского и английского языков, разработки единых принципов отбора фразеологических единиц, толкования и описания семантического и стилистического параметров фразеологизмов,

методов использования фразеографических помет, а также разработки и применения комплексного подхода толкования фразеологических статей.

Практическое значение научной работы заключается в применении её результатов:

– в составлении и совершенствовании специальных и сопоставительных фразеологических словарей;

– в использовании материалов диссертационной работы в разработке спецкурсов по фразеографии при выполнении студентами самостоятельных и учебно-исследовательских работ по фразеологии и типологии языков, теории и практики перевода, стилистике и анализу художественного текста.

Степень достоверности результатов исследования. Диссертация обсуждена и рекомендована к защите на расширенном заседании кафедры фонетики и лексикологии английского языка факультета иностранных языков ГОУ «Худжандского государственного университета имени академика Бободжона Гафурова» (протокол № 8, от 17.01.2022 г.), на заседании секции языкознания при диссертационном совете 6D. КОА – 037 (протокол №1, от 20.02.2022 г.), а также на расширенном заседании ученого совета факультета иностранных языков (протокол № 9, от 30.04.2022).

Соответствие диссертации с шифром научной специальности. Тема и содержание диссертации соответствуют шифру научной специальности 10.02.00 – Языкознание (10.02.20 – Сравнительно-историческое, сопоставительное и типологическое языкознание).

Личный вклад соискателя ученой степени в исследовании. Сбор материалов, определение структуры, типологические сравнения, заключения – подготовка диссертации осуществлена соискателем ученой степени.

Апробация результатов диссертации. Результаты исследования изложены в международных (2020), республиканских (2019, 2021), региональных конференциях, а также ежегодных университетских конференциях и научно-методических семинарах (2017-2022).

Публикации по теме диссертации. По материалам исследования опубликовано 13 научных статей (в том числе 5 из них в журналах, рекомендованных ВАК-ом при Президенте Республики Таджикистан).

Структура и объём диссертации. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка литературы. Общий объём диссертации составляет 179 страниц компьютерного набора.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Во введении диссертации обосновывается актуальность темы, определяются степень изученности проблемы, теоретическая и методологическая основа, цели и задачи исследования, объект, тема, проблемы исследования и методы исследования, научная новизна, теоретическая и прикладная значимость научной работы, а также формулируются положения, выносимые на защиту.

В первой главе диссертации – «Из истории формирования фразеографии разносистемных языков», состоящей из трех разделов и подразделов рассматриваются важнейшие проблемы становления и развития фразеографии исследуемых языков, определяется роль таджикской лексикографии во взаимосвязи с развитием русских и английских двуязычных (переводных) словарей.

1.1. Фразеография в истории таджикской лексикографии. В таджикском языке лексикография имеет древнюю историю. Первым словарем, дошедшим до нас из древности, является словарь Абумансура Али ибн Ахмада Асади Туси «Лугати фурс» («Персидский словарь»), датируемый XI в.⁶⁴

Из рассуждений ряда лексикографов того периода и последующих веков явствует, что создание данного словаря нельзя назвать первым опытом в лексикографии: до его зарождения, были составлены и другие словари, однако вследствие ряда социальных причин, они были утрачены. Изучение источников свидетельствует о том, что еще в IX-X вв. учеными были созданы несколько словарей. В частности, в источниках можно найти сведения о словарях Абухафса Сугди и Хакима Катрона, к которым позже много раз обращались последующие составители словарей.⁶⁵

Персидско-таджикская лексикография представляется весьма уникальной в истории мировой лексикографии. В источниках указывается на большое количество словарей, число которых составляет около 200 наименований. В диссертации представлены сведения о фразеологических словарях классического (дореволюционного) периода и научные работы, посвященные их изучению⁶⁶.

В советский период долгое время сотрудничества с русскими учеными в области науки и культуры и накопленный опыт в лексикографии создали благоприятные условия для появления различных словарей. В русской лексикографии известен термин – «академический словарь». Под этим термином специалисты понимают самые авторитетные и совершенные словари. В этом плане двухтомный «Словарь устойчивых словосочетаний современного таджикского языка» (фразеологический словарь) (СУССТЯ) М. Фозилова, состоящий из более 8 000 ФЕ⁶⁷ можно назвать академическим словарем. Этому фразеографу принадлежит и другой не менее авторитетный трехтомный словарь, являющийся логическим продолжением СУССТЯ под названием «Словарь таджикско-персидских пословиц, поговорок и афоризмов»⁶⁸.

Названный словарь, как и СУССТЯ, основан на широком понимании понятия фразеологических единиц. Одним из важнейших теоретических проблем в определении пословиц и поговорок как устойчивых единиц таджикского языка считается «правильное определение значения пословиц и поговорок и, прежде всего, их границ».

Теоретическое и практическое значение СТПППА объясняется и тем, что в нем представлены сведения о некоторых ценных фразеологических словарях персидского языка, недоступных таджикскому читателю. В частности, в книге приводятся сведения о

⁶⁴ Тӯси, А. Лугати фурс. Мукаддима, тахия, таълиқот ва феҳристи Н. Гиёсов – Худжанд: Нури маърифат, 2015. – 492 с.

⁶⁵ Сатторова, М. Фарҳанги Низом ва мақоми он дар таърихи луғатнависӣ / Матлуба Сатторова. – Хучанд, 2004. - 43 с.

⁶⁶ Баҳриддин, Д. “Чароги хидоят”-и Орзу ва забони тоҷикии форсӣ / Д. Баҳриддин. – Душанбе: Дониш, 1992. – 108 с. Болтубоев, И. Лексические и фразеологические отношения «Мусталахоту-шшуаро» Вораства к диалекту Худжанда и его окрестностей: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Икром Болтубоев. – Худжанд, 2009. – 26 с. Сангинов, А. Лексикографическая характеристика словаря «Бахори аджам»: автореф. дис. ... канд. филол. наук / А. Сангинов. – Душанбе, 1974. – 32 с.

⁶⁷ Фозилов, М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик / М.Фозилов. – Душанбе: Ирфон, 1963. Т. 1. – 954 с. 1964. Т. 2. – 804 с.

⁶⁸ Фозилов, М. Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ. / М. Фозилов. Т. 1. – Душанбе: Ирфон, 1975. – 367 с. Т. 2. – Душанбе: Ирфон, 1977. – 584 с. Т. 3. – Душанбе: Нашри Камол, 2014. – 640 с.

словаре известного ученого и востоковеда, академика В.А. Гордлевского «Персидские пословицы», в котором дается толкование более 500 персидско-таджикским пословицам, вошедшим в этот словарь⁶⁹. Также автор знакомит читателя с научно-практическими достижениями и в то же время упущениями Алиакбара Деххудо в его четырехтомном словаре «Амсолу хикам»⁷⁰ («Пословицы и изречения»).

К специальным фразеологическим словарям таджикского языка также можно отнести «Краткий словарь фразеологизмов поэзии Лоика Шерали», состоящий из трех частей. В первой части словаря говорится о некоторых особенностях поэзии Лоика Шерали, а также о структурных особенностях словаря. Вторая часть книги состоит из глоссария, а третья часть состоит из списка фразеологических единиц⁷¹.

Особенности таджикской фразеологии определяют и словари диалектных фразеологизмов. Первым словарем диалектных фразеологизмов таджикского языка является «Крылатые слова» Р. Абдуллозода, изданный автором в 1974 году на основе изучения материалов диалекта Ура-Тюбе (нынешний Истаравшан).⁷²

1.2. Из истории формирования русской фразеологии и ее роли в составлении русско-таджикских и таджикско-русских словарей. Русская лексикография имеет более трехсотлетнюю историю. Начиная с XVIII века русские лексикографы наряду с толкованием лексем стали уделять внимание описанию фразеологических единиц. Эту особенность можно проследить в «Словаре академии Российской» (1789-1794), а также в словаре В.И. Даля «Толковый словарь живого великорусского языка» в четырех томах (1863-1866гг.)⁷³.

В советский период в 1935-1940 гг. был издан четырехтомный словарь под редакцией Д.И. Ушакова, вошедший более 85 000 выражений из художественных, публицистических и научных произведений советского периода.

В течении 1950-1965 годов был издан «Словарь современного русского литературного языка», состоящий из 17 томов и вошедший 120 480 лексических единиц.⁷⁴ В названных словарях после описания словарных статей под знаками ромб (◊), тилда (~) или же звездочка (*) приводятся фразеологические единицы и даются их толкования. Изучение названных словарей показывает, что словоформы являются составной частью, стержнем фразеологических единиц и в этом случае степень их употребительности проявляется наиболее полно. Анализ русских словарей показывает, что ФЕ в лексических словарях занимают немаловажное место, однако их роль во фразеологических словарях совершенно отличается. Основной целью фразеологических словарей является подробное описание структурно-семантических и стилистических особенностей фразеологических единиц.

⁶⁹ Фозилов, М. Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ. / М. Фозилов. Т. 1. – С. 12-13.

⁷⁰ Фозилов, М. Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ. / М. Фозилов. Т. 1. – С. -13-14.

⁷¹ Абдукодиров, А. Фарҳанги мухтасари таъбироти назми Лоик Шерали / А. Абдукодиров, Б. Махкамова – Хучанд, 2001. – 119 с.

⁷² Абдуллозода, Р. Ибораҳои халқӣ / Р. Абдуллозода. – Душанбе, 1974. – 204 с.

⁷³ Даль, В. Толковый словарь живого великорусского языка. 4 изд. Под ред. И.А. Бодуэна-де-Куртене. / В. Даль. – СПб. – М., 1914.

⁷⁴ Словарь современного русского литературного языка: 17-ти т.-М.-Л., 1950-1965 (БАС).

Наиболее совершенным фразеологическим словарем русского языка является «Фразеологический словарь русского языка» изданный в 1967 году⁷⁵. В последующем этот словарь был четырежды переиздан с дополнениями и исправлениями. Значимость этого словаря удостоверяет и тот факт, что в течение двадцати лет он четырежды был переиздан большим тиражом. Редактором трех первых изданий была Е. Н. Гороховникова, четвертое издание было подготовлено под редакцией профессора А. И. Молоткова. Словарь предназначен для студентов высших учебных заведений, преподавателей, писателей и поэтов, а также широкого круга читателей.

В целом, в последние десятилетия прошлого века и первое десятилетие XXI века по фразеологии русского языка были изданы более 20 словарей, наиболее значимые из которых проанализированы в диссертации. Анализ словарей показывает, что русские ученые ФЕ разделяют на общеязыковые и речевые. Совокупность фразеологических единиц, описанных в словарях, составляют пласт общеязыковых фразеологизмов. Фразеологические единицы, используемые в речи, считаются речевыми единицами (как устные, так и письменные). Практический опыт русских ученых оказал большее влияние на развитие таджикской лексикографии, в чем можно убедиться на примере **двуязычных словарей**.

Первый переводной словарь «нового поколения» в нашей стране был подготовлен в начале 20-ых годов XX века по инициативе С. Айни под названием «Русско-таджикский словарь», состоящий из двух томов (1934). Появление этого словаря можно назвать началом развития новой таджикской лексикографии. В последующем этот словарь был издан в одноименном переработанном виде в 1949 году под редакцией А.П.Дехоти и Н.Н. Ершова (45 000 словарных статей)⁷⁶, в 1954 году под редакцией известного советского востоковеда Е.Э. Бертельса (40 000 словарных статей), а в 1985 году под редакцией члена-корреспондента АН бывшего Советского Союза М.С. Осимова (72 000 словарных статей)⁷⁷.

Таджикско-русский словарь в отличие от русско-таджикского был создан намного позже – в 50-ых годах XX века, что связано с экстралингвистическими факторами языка. Укрепление многосторонних связей Таджикистана и России в первой половине XX века способствовало созданию этого словаря.

Таким образом, история развития русской лексикографии, в частности фразеографии, достаточно богата и оказала большую роль в развитии этой отрасли для многих языков, в том числе и таджикского языка.

1.3. Английская фразеография в историческом процессе и ее роль в составлении англо-таджикских и таджикско-английских словарей. В истории общей лексикографии английская лексикография занимает особое место и по значимости и по количеству словарей.

В диссертации рассматривается особенность английской лексикологии в соответствии с четырьмя историческими периодами языкознания: 1. глоссарий; 2. описание сложных слов; 3. донаучный; 4. современный. И поэтому в соответствии с каждым периодом подвергаются анализу наиболее значимые словари.

⁷⁵Фразеологический словарь русского языка. Под ред. А.И. Молоткова.- М.: Сов. энциклопедия,1967.- 543 с.

⁷⁶Русско-таджикский словарь. Под ред. А. Дехоти, В.В. Ершова. – М.: 1954.- 1284 с.

⁷⁷Русско- таджикский словарь. Под ред. М. С. Асимова. – М.: Русский язык, 1985. – 1280 с

Одним из первых словарей, созданных в современную эпоху является словарь Чарльза Ричардсона – «A New Dictionary of the English language» («Новый словарь английского языка»), изданный в 1837 году в Англии. Важнейшей особенностью этого словаря является научность, где описание словарной статьи начинается с этимологии вокабул.

В истории английского языка развитие лексикографии в основном приходится на XIX-XX вв., в чем можно убедиться по видовому разнообразию словарей, описанных в источниках по лексикографии. В диссертации на примере материалов английской лексикографии приводится таблица, в которой в соответствии с объемом, содержанием, энциклопедическими особенностями, лингвистическими характеристиками (одно и двуязычные словари, стилистика, возникновение словарных статей, терминология) подразделены на 42 вида. Среди названных подвидов в диссертации всестороннему анализу были подвергнуты фразеологические словари.

Основным термином английской фразеологии считаются **idioms** («идиомы»), поскольку, по мнению английских лексикографов, ФЕ в узком понимании как структурная единица выражаются в форме словосочетаний (идиом).⁷⁸

Начало стремительного развития английской фразеологии приходится на 70-ые годы XX века и до наших дней. Английскими фразеологами составлены более 20 фразеологических словарей, о роли и значении которых в диссертации представлены подробные сведения.

В английской фразеологии двуязычные словари занимают важное место, поскольку для всех народов и народностей знание этого языка международного общения стало насущной потребностью. Это относится и к таджикскому народу.

В заключении первой главы подведены итоги исследования по зарождению и развитию фразеологии сопоставляемых языков в общеязыковом лексикографическом процессе.

Вторая глава диссертации – «Роль фразеологии в развитии фразеологии разносистемных языков» состоит из трех разделов, где подвергнуты научному анализу теоритические проблемы фразеологии на материале словарей таджикского, русского и английского языков.

2.1. Проблемы фразеологии в таджикской фразеологии рассматриваются на основе материалов дореволюционных фразеологических словарей «Чароги хидоят» Орзу и «Мусталахот-уш-шуаро» Вораста. Так, фразеологические единицы «Чароги хидоят» в сопоставлении с ФЕ современного таджикского языка имеют отличия в плане структурно-семантических особенностей, о которых приводятся сведения в современных научных источниках. Так, автор монографической работы Д. Бахриддин показывает различия ФЕ «Чароги хидоят» с современным фондом таджикской фразеологии в следующих параграфах: 1) структурные модификации с сохранением семантики; 2) частичные структурные изменения в семантике; 3) многозначные выражения, один из специфических значений которых утрачен, а также рассматриваются характерные признаки пословиц и поговорок.⁷⁹

⁷⁸ Аюпова, Р.А. Проблемы лексикографического описания фразеологических единиц (на материале английского, русского и татарского языков): дис. ... докт. филол. наук / Р.А. Аюпова. – Казань, 2009. – 360 с.

⁷⁹ Бахриддин, Д. “Чароги хидоят”-и Орзу ва забони тоҷикии форсӣ / Д. Бахриддин. – Душанбе:

После Октябрьской революции, в новом периоде развития таджикской лингвистики издан специальный двухтомный фразеологический словарь под названием «Словарь устойчивых словосочетаний современного таджикского языка» (СУССТЯ), в котором приводится описание около 8 000 фразеологических единиц. В словаре автор с целью характеристики фразеологических особенностей таджикского языка рассуждает об исконно - таджикском языке как основном источнике обогащения фонда ФЕ, о широком использовании речевых ФЕ, об арсенале предложных и глагольных типов словосочетаний и их семантико-структурных характеристиках.⁸⁰

К числу сложных проблем относятся вопросы четкого разграничения фразеологических сочетаний от «простых словосочетаний», отсутствие четкого и полного определения понятия «фразеологизм». Два признака ФЕ считаются основными: образование на основе аллегории или иносказательность и «непереводимость». В СУССТЯ фразеологические сочетания классифицируются по восьми признакам и объясняются примерами в форме глагольных и адвербиальных и причастных словосочетаний, выраженными по структуре: повторных и парных ФЕ, а также пословицами и поговорками, крылатыми изречениями, различными речевыми формулами. Автор только часть пословиц и поговорок связывает с фразеологизмами. Эти популярные пословицы и поговорки, характеризуются аллегоричностью и являются по структуре устойчивыми конструкциями. В диссертации на основе материалов СУССТЯ по термину «фразеологическое сочетание» поясняются несколько принципиальных проблем, в частности, подчеркивается, что использование названия «словаря идиом» связано с началом периода изучения ФЕ и сегодня под этим термином в целом подразумевается фразеологические единицы.

«Словарь таджикско-персидских пословиц, поговорок и афоризмов» М. Фозилова как и СИССТЯ основан на широком понимании термина ФЕ.

Поскольку слово «афоризм» указано в названии словаря, автор также приводит свои рассуждения о различиях и общности пословиц и поговорок с афоризмами.

Таким образом, изучение вводной части упомянутых источников убеждает в том, что таджикские фразеологические словари играют важную роль в определении особенностей ФЕ и в привлечении внимания ученых к исследованию актуальных проблем фразеологии.

2.2. Проблемы фразеологии в русской фразеографии. В общей фразеографии общепринятым является то, что наиболее совершенным фразеологическим словарем является 4-ое издание «Фразеологического словаря русского языка», составленный усилиями известных фразеографов А.А. Войновой, В.П. Жукова, А.И. Молоткова, А.И. Федорова.⁸¹ В словаре представлена статья А.И. Молоткова – «Фразеологизмы русского языка и принципы лексикографического описания» являющаяся в то же время предисловием к словарю. В данной статье уделено внимание рассмотрению двух проблем: 1) сведения о фразеологических единицах русского языка; 2) описание

Дониш, 1992. – 108 с.

⁸⁰ Фозилов, М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик / М.Фозилов. – Душанбе: Ирфон, 1963. Т. 1. – С. VII-VIII.

⁸¹ Фразеологический словарь русского языка. Под ред. Молоткова А.И. 4-ое изд.- М.: Русский язык, 1986.- 543 с.

принципов лексикографии (фразеологии) русского языка. Объем статьи составляет более пяти печатных листов, что намного превышает обычные нормы к объему предисловий. Однако недостаточное изучение фразеологии, в целом и фразеологии русского языка, в частности, сподвигло на обращение к этой теме. С другой стороны, принципы фразеологии нельзя назвать совершенными и её всестороннее изучение является требованием времени. С целью конкретизации проблем, являющихся одной из важнейших требований лексикографии, статья делится на 11 параграфов: «Категориальные признаки фразеологизмов», «Фразеологизм и слово», «Фразеологизм и словосочетание», «Форма фразеологизма», «Собственно форма фразеологизма», «Парадигматические формы фразеологизма», «Лексическое значение фразеологизма», «Фразеологизмы и нефразеологизмы», «Словосочетания, выполняющие роль служебных слов, и наречные выражения», «Фразеологизм и формы его употребления», «Соотношение разных фразеологизмов», «Соотношение форм употребления фразеологизма», «Фразеологизм – синонимы и синонимичные формы употребления фразеологизма», «Историко-временная и стилистическая характеристика фразеологизмов», «Употребление фразеологизма в речи», «Лексическая и грамматическая сочетаемость фразеологизмов со словами в речи», «Принципы расположения фразеологизмов в словаре», «Орфография и пунктуация в границах фразеологизма».

Все эти разделы с обобщениями и выводами по теоретическим достижениям фразеологии являются результатом научных изысканий автора и составляют основную проблему исследования этой главы диссертации. В названном словаре с целью внесения ясности в спорные вопросы фразеологии относительно границ ФЕ в отдельных параграфах с иллюстративными примерами приводятся сведения о «нефразеологизмах», с формулировкой «к фразеологизмам русского языка не относятся».

Фразеологизмы, как и слова, по семантическому признаку делятся на фразеологизмы-синонимы, фразеологизмы-антонимы и фразеологизмы-омонимы. Во фразеологических словарях русского языка большая группа ФЕ классифицируются по « историко-временным и стилистическим признакам»:

1) Легче всего из группы фразеологизмов русского языка выделить архаичные и устаревшие фразеологизмы, характеризующиеся низкой степенью употребительности и встречающиеся изредка в стилистически маркированной речи героев художественных произведений, такие как: *забрить лоб кому, почить в бозе, лить колокола, припоясывать свои преска в нетях, аредовы веки жить, задавать копоты кому, андроны едут, подавать карету кому* и т.д. Эти фразеологизмы в словарях встречаются с пометой «устарелый».

2) Фразеологизмы большей частью относятся к разговорной речи. В связи с этим по стилистическому признаку характеризуются как разговорные фразеологизмы. Стилистически их трудно отличить от нейтральных фразеологизмов, поскольку они встречаются в различных стилях речи, в том числе в разговорной речи.

В словарях также размещены книжные фразеологизмы (как по этимологии, так и по сфере употребления), такие как *прокрустово ложе, кануть в лето, повергать в прах кого, чего, курить фимиам кому, дамоклов меч, камень преткновения, причислять к сонму кого, гог и магог, буриданов осёл* и т.д.

Таким образом, несмотря на большое количество исследований по проблемам ФЕ, по признанию ученых, ряд фундаментальных проблем не подверглись детальному анализу

или же являются спорными, в то время как первым и основным условием составления словарей является владение точным представлением о фразеологизмах.

2.3. Проблема фразеологии в английской фразеографии. Исследование английской фразеологии в основном началось в XVIII веке, а период его формирования относится к новому периоду развития лингвистики (XX в.), однако в этой области зарубежными языковедами не было проведено достаточное количество исследований, характеризующихся полнотой и доскональностью. Достижения английской фразеологии являются результатом развития фразеологии, в котором весома роль целого ряда русских ученых. В частности, русским ученым А.В. Куниным были проведены ряд научных исследований по фразеологии, подготовлены учебные пособия, а также «Англо-русский фразеологический словарь», четырежды переизданный с 1955 года с дополнениями и исправлениями⁸².

В третьем издании этого словаря размещена достаточно пространная статья под названием «Основные понятия английской фразеологии как лингвистической дисциплины», состоящей из 10 пунктов. В данной статье рассматривается «концепция» ученого по проблемам фразеологии и английской фразеографии на основе научных достижений в этой области, нашедшие применение в четвертом издании данного словаря (в этом издании имя ученого упоминается как автора словаря, а не редактора).

Статья представляется значимой и потому, что в ней автор приводит свои научные доводы в сравнении с научными помыслями около 20 отечественных и зарубежных ученых, благодаря чему читатель получает возможность самому придти к определенным выводам. Таким образом, на основе материалов этого словаря можно получить четкое представление о тенденциях развития английской фразеологии, рассмотренные автором в следующих параграфах: 1. Фразеология как лингвистическая дисциплина. 2. Типы связи компонентов фразеологических единиц. 3. Структурно-семантические проблемы немоделированности фразеологических единиц. 4. Устойчивость фразеологических единиц. 5. Фразеологическая вариантность и структурная синонимия. 6. Раздельнооформленность фразеологических единиц. 7. Определение фразеологической единицы и объем фразеологии. 8. Типы устойчивых сочетаний слов нефразеологического характера.

Из названий параграфов статьи можно придти к выводу, что автор многие проблемы фразеологии рассматривает под новым углом зрения. Каждая из этих частей представляет собой отдельную научную статью и в целом создают «концепцию» Кунина по основополагающим проблемам фразеологии. В частности, в 7-ом разделе, называемом «Определение фразеологической единицы и объем фразеологии» ученый подытоживает свои размышления. Многие ученые считают, что фразеологические единицы являются эквивалентом лексем, поскольку оба употребляются в речи в готовом виде. Вместе с тем, существуют противоречивые мнения ученых по этому вопросу. В связи с этим в диссертации подвергаются анализу научные позиции А.И. Смирницкого, И.В. Арнольда, С.И. Ожегова, Н.Н. Амосовой и др.

⁸²Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь / А.В. Кунин. Изд. 4-е. – М.: Русск. язык, 1984. - 942 с.

В заключении второй главы диссертации резюмированы соображения по вопросам использования научных материалов, изложенных в фразеологических словарях исследуемых языков.

В третьей главе диссертации – «Способы описания ФЕ во фразеологических словарях разносистемных языков», состоящей из трех разделов, анализируются принципы отбора и размещения словарных статей, способы их описания, а также особенности использования фразеологических словарей таджикского, русского и английского языков.

3.1. Способы расположения и описания словарных статей в таджикских фразеологических словарях. В дореволюционных таджикских фразеологических словарях не приводятся подробные предисловия с разъяснениями о принципах составления словаря и способах описания словарных статей. Однако эти вопросы находят освещение в словарных статьях, размещенных в словарях. Например, в словаре «Чароги хидоят», изданном на кириллице, ученые обратили внимание на следующие способы расположения словарных статей и их толкования:

- В словаре автор приводит эквиваленты словарных статей из других языков и таким способом знакомит читателей с их аналогами из других языков: **Фусуни чудой.** Фусуне, ки барои чудоии ду кас хонанд ва ба арабӣ ду оу л б у г з хонанд⁸³. – Заклинание разлуки. Заклинание используемое для разлучения двоих. На арабском языке называется ду оу л б у г з.

- В словаре в некоторых случаях не указывается источник, а автор ограничивается общими выражениями такими как «...в речи древних людей...», «из некоторых книг в значении ...», «как указывается в древних словарях» и т.д.

- Для подтверждения своих мыслей после объяснения значения словарных статей приводятся примеры из произведений классиков литературы и современных литераторов и т.д.

Современный фразеологический словарь таджикского языка с точки зрения построения и статей отличается от предыдущих словарей своим совершенством. Прежде всего, имеются ввиду СУССТЯ и СТППА М. Фозилова, рассмотренные в диссертации в отдельных разделах. Рассуждения авторов, приведенные в словаре, и выводы диссертанта по их анализу в работе приводятся соответственно в 13 и 23 пунктах.

В совершенствовании способов толкования словарных статей посредством фразеологических единиц важную роль сыграл – «Неполный толковый словарь таджикского языка» С. Айни⁸⁴. Доказательством тому является множество примеров. Например, слово **дам** (вздых, дыхание) в трех случаях комментируется простыми лексическими единицами (**нафас:** *ҳамдам – ҳамнафас; канори тези чизҳои бурранда:* *дами корд, дами каланд, дами табар*)– **вздых, дыхание:** *задушевный друг, приятель; лезвие ножа, острие кетменя, топора...*, в остальных 12 случаях объясняется посредством фразеологических словосочетаний (**дам нишастан** – сидеть спокойно, **дами вопасин** – последний вздох, **дами сард** – холодный вздох, **дам гирифтан** – отдохнуть,

⁸³ Бахриддин, Д.. “Чароғи хидоят”-и Орзу ва забони тоҷикии форсӣ / Д. Бахриддин. – Душанбе: Дониш, 1992. – С.20.

⁸⁴ Айни, С. Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик / С. Айни // Куллиёт. Т. 12. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 563 с.

дам додан -надувать, давать отдых, дам задан – дышать, разговаривать, дам истодан – молчать, дам кардан – обижаться, дам фуру бастан – умолкать, дам андохтан – читать заклинание).

В «Словаре произведений Джами»⁸⁵ сущность и нормы толкования приводятся в предисловии словаря в части «Фразеология» и «Ссылки, знаки и пометы». В других словарях языка произведений поэтов и писателей «Словарь языка поэзии Рудаки»,⁸⁶ «Словарь языка поэзии Камола Худжанди»⁸⁷ также наблюдаются эти виды описания.

3.2. Способы регистрации и толкования словарных статей во фразеологических словарях русского языка. Во «Фразеологическом словаре русского языка»⁸⁸ в ходе расположения фразеологизмов за основу внимания принимаются способы их образования:

- Если фразеологизм образован в форме словосочетания, он размещается с учетом формирующего (основного) компонента, например: *авгиевы конюшни* – по компоненту *конюшни*, *до мозга костей* – по компоненту *мозг*.

- Если фразеологизм по структуре является предложением, то размещается с учетом структурных особенностей: а) в двусоставных предложениях фразеологизм приводится по компоненту, выполняющему функцию подлежащего: *мухи дохнут* – по компоненту *муха*, *бабушка ворожит* – кому по компоненту *бабушка*, *кот заплакал* – по компоненту *кот*; б) если фразеологизм выражен односоставным предложением, он размещается по компоненту, выполняющему функцию главного члена предложения: *держи карман шире* – по компоненту *держи*, *мало каши ел* – по компоненту *ел*.

- Если фразеологизм выражает сравнение, он размещается по формирующему компоненту: *как аршин проглотил* – по компоненту *проглотил*, *как снег на голову* – по компоненту *снег*.

Следует высказать некоторые соображения и относительно особенностей толкования фразеологических статей, в чем и заключается основное предназначение словарей:

1. Лексическое значение субстантивных фразеологизмов комментируется именными словосочетаниями: *гусь лапчатый* – человек ловкий, поворотливый; *ахиллесова пята* – наиболее уязвимое место кого-то.

2. Лексическое значение глагольных фразеологизмов комментируется инфинитивными словосочетаниями *ходить вокруг да около* – говорить намеками, обиняком, уклоняться от сути дела; *лодыря гонять* – проводить время без пользы, лениться; *давать волю языку* – говорить не стесняясь.

3. Лексическое значение адъективных фразеологизмов комментируется по - разному: - посредством адъективных определений или причастий в полной форме: *не ахти какой* – не очень, посредственный; *с головой* – [человек] острого ума, толково [говорить, ответить].

⁸⁵ Нуров, А. Фарханги осори Чомй. Т.1. / А. Нуров. – Душанбе: Адиб, 1982. – 536 с.

⁸⁶ Нуров, А. Фарханги ашъори Рудаки / А. Нуров. – Душанбе: Маориф, 1990. – 368 с.

⁸⁷ Шоахмад, А. (А. Суруш) Фарханги ашъори Камоли Хучандӣ / А.Шоахмад (А. Суруш). – Хучанд: Хуросон, 2015. – 736 с.

⁸⁸ Фразеологический словарь русского языка. Под ред. Молоткова А.И. 4-ое изд.- М.: Русский язык, 1986.- 543 с.

4. Лексическое значение адвербиальных фразеологизмов комментируется наречными словосочетаниями: *во всю глотку* – очень громко (кричать); *положа руку на сердце* – искренне, начистоту, открыто (говорить, отвечать) и т. д.

В словаре способы толкования словарных статей обстоятельно разъясняются в части «Как пользоваться словарем», состоящей из четырех параграфов: 1. Система регистрации заглавий словарных статей. 2. Разработка словарных статей. 3. Расположение фразеологизмов в словаре. 4. Система помет.

3.3. Способы регистрации и толкования словарных статей во фразеологических словарях английского языка. По признанию ученых, в области общей и частной фразеологии 4-ое издание «Англо-русского фразеологического словаря» А.В. Кунина является самым совершенным словарем английской фразеологии,⁸⁹ так как именно на основе материалов и принципов толкования и описания этого словаря в последующем были созданы десятки больших и малых словарей этого языка. Предисловие книги состоит из 10 параграфов, в каждом из которых рассматриваются важнейшие проблемы отбора, расположения, описания признаков, перевода, толкования, использования помет, способов иллюстрирования, а также приводятся некоторые дополнительные сведения.

Пометы. В словаре используются различные виды помет.

1. **Стилистические пометы**, оценочного характера: abusive - *бран.*: бранное, vulgar – *вульг.*: вульгарное, coarse – *груб.*: грубое, ironical – *ирон.*: ироническое, affectionate – *ласк.*: ласкательное, disapproving – *неодобрительное*.

2. **Функционально-стилистические пометы**, относящиеся к той или иной функционально-стилевой ветви: *книжн.*: книжное, *разг.*: разговорное, *воен.*: военное и т.д.

3. **Грамматические пометы**, определяющие семантические отношения посредством частей речи: adj. phr, adv. phr, n. phr, v. phr- соответственно прилагательное, наречное, существительное, глагольное.

4. **Этимологические пометы**: a fly in the ointment [*этим. библ.*], Pandora's box [*этим. миф.*]; it ě that goes (ě went) without saying [*этим. фр.*].

5. **Пометы, определяющие территориальную принадлежность фразеологизмов**: *австрал.*, *амер.*, *ирл.*, *шотл.*

В словаре используются пять видов **ссылок**.

Важной частью «Англо-русского фразеологического словаря» А.В. Кунина в 4-ом издании является статья «Об использовании словаря», где в разделе **перевод** подробно рассматриваются принципы регистрации словарных статей и единая система их толкования, возможные варианты перевода словарной статьи (виды эквивалента или аналога, описательный (дескриптивный), антонимичный, подстрочный, комбинированный); а также в разделе **многозначность** трактуется множеством иллюстративных материалов. Так, способы приведения примеров для толкования словарных статей перечисляются в 27 пунктах. Вместе с тем, английская часть дефиниций словарных статей осуществляется посредством свободного, комбинированного, развернутого, однолексемного толкования и дефиниция с использованием синонимов или эквивалента.

⁸⁹ Кунин, А.В. Англо-русский фразеологический словарь / А.В. Кунин. Изд. 4-е. – М.: Русс. язык, 1984.- 942 с.

В заключении третьей главы подытожены виды, фразеологических описаний по словарным пометам и ссылкам с указанием форм их употребления в таджикском, русском и английском языках.

Таким образом, можно прийти к выводу, что особенности развития таджикской, русской и английской фразеологии, проанализированные в данной главе, определяют современный уровень способов и методов фразеологического описания.

ЗАКЛЮЧЕНИЯ

I. ОСНОВНЫЕ НАУЧНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ДИССЕРТАЦИИ

1. Проведение диссертационного исследования на примере таджикского, русского и английского языка обусловлено целью и задачами научной работы:

- сравнительно-типологическое исследование трех и более разносистемных языков как требование времени является результатом процессов глобализации – исторической необходимости интеграции науки и современной технологии;

- выбор таджикского, русского и английского языков в качестве объекта изучения имеет большое значение в двух отношениях: с одной стороны, анализируются специфические особенности каждого языка в отдельности, с другой стороны, на этой основе исследуются проблемы общей фразеологии;

- исследуемые языки с точки зрения экстралингвистических факторов представляют определенную значимость: таджикский является национальным языком, русский – языком межнационального общения (со времен СССР), английский – известнейшим международным языком [1- А; 2-А; 7-А].

2. В диссертационном исследовании сравнительно-типологическому анализу подвергаются общность и специфика фразеологии разносистемных языков на примере таджикского, русского и английского языков, материалы которого в соответствии с содержанием глав состоят из трех взаимосвязанных проблем: таджикский язык (1 раздел), русский язык (второй раздел), английский язык (третий раздел): а) возникновение, формирование и развитие фразеологии языков; б) роль фразеологических словарей в исследовании ключевых понятий фразеологии; в) отбор, размещение и способы толкования словарных статей в фразеологических словарях исследуемых языков.

В работе в качестве основного источника исследования послужили известные таджикские словари XX в.- СУССТЯ, СТПППА, русского - «Фразеологический словарь русского языка» (издание 4-ое под ред. А. И. Молоткова) и английского - «Англо-русский фразеологический словарь» (издания 3-4-ые, автор А.В. Кунин) [1-А; 2-А].

3. **Таджикская лексикография** получила свое развитие IX-X вв. Первый и в последующие таджикские словари были толковыми, в которых словарные статьи хотя и состояли из словоформ, в большинстве случаев комментировались на примере фразеологических единиц. Со временем, начиная с XVI века в толковых словарях наряду с лексическими единицами стали приводиться и фразеологические словосочетания. Создание специальных фразеологических словарей восходит «Чароги хидоят», «Бахори аджам», «Мусталахот-уш-шуаро» к XVIII веку.

В советское время новый период развития таджикской фразеологии начался с лексикографической деятельности С.Айни и в последующем нашло продолжение в фразеологических словарях, называемые «академическими», а также появлением

фразеологических словарей произведений писателей, диалектных фразеологизмов, англо-таджикских и таджикско-английских переводных словарей. Большинство этих словарей были составлены в советский период – в основном в 60-70-ые годы XX века и, естественно, характеристика фразеологических единиц и способов толкования словарных статей осуществлялось на соответствующем тому времени уровне понимания проблемы [3-А; 8-А].

4. **Русская лексикография** имеет 300-летнюю историю. Первый толковый словарь был создан в XVII веке («Словарь Академии Российской», 1789-1994 гг.). В последующем вышли в свет словари известного лексикографа В.И. Даля «Толковый словарь живого великорусского языка», 1863-1866 гг.) словари С.В. Максимова («Крылатые слова», 1889), М.И. Михельсона («Русская мысль и речь», 1903-1904).

Послереволюционный период русской лексикографии приходится на вторую половину 30-х годов XX в., когда был издан «Толковый словарь русского языка» под редакцией Д.И. Ушакова (1935-1940), состоящий из четырех томов. В последующем в советский период были изданы более 20 фразеологических словарей, известнейшим среди которых является «Фразеологический словарь русского языка».⁹⁰

В русской фразеографии комментарий осуществлен путем системного семантико-стилистического и структурного толкования словарных статей [3-А].

5. Начало развития **английской фразеографии** соответствует периодизации древних языков, начало которого известен под названием «период глоссарий». В последующие периоды развития лексикографии известных под названиями «толкование сложных слов», «донаучный» и «современный», были составлены целый ряд словарей на английском языке. Четвертый («современный») период развития английской фразеографии относится XIX в. до наших дней, отличившимся появлением более 20 наименований фразеологических словарей.

Развитие английской фразеографии связано с созданием двуязычных (переводных) словарей, наиболее известным среди которых является «Англо-русский фразеологический словарь» А.В. Кунина⁹¹. Этот словарь со времени своего первого выпуска в 1955 году поныне был четырежды переиздан с дополнениями [3-А].

6. Фразеография таджикского, русского и английского языков основана на единых правилах способов описания фразеологических единиц, принципов их размещения в словарях, системы толкования, приведения иллюстративного материала и помет идентичны во всех сопоставляемых нами языках. Толкование словарных статей во фразеологических словарях с учетом их частотности осуществляется следующим образом: 1) свободное комментирование; 2) комбинированный тип дефиниции; 3) толкование развернутой структурой; 4) дефиниции из одних лексем или словосочетаний; 5) дефиниции, состоящая из эквивалентов; 6) дефиниции, состоящие из синонимов; 5) дефиниции, состоящие из антонимов; 8) дефиниции из многозначности словарных статей; 9) этимологическое толкование [4-А; 9-А].

7. Описание словарных статей в сопоставляемых языках с точки зрения значения, структуры и количества в основном тождественны и в современной лексикографии

⁹⁰ Фразеологический словарь русского языка. Под ред. Молоткова А.И. 4-ое изд.- М.: Русский язык, 1986.- 543 с.

⁹¹ Кунин, А.В. Англо-русский фразеологический словарь / А.В. Кунин. Изд. 4-е. – М.: Русский язык, 1984. - 942 с.

выражаются в определенных формулах, в которых «параметры» расположены нами по частотности в следующей последовательности:

$$\text{ФЕ} = \text{ДЗ} + \text{ГП} + \text{ИП} + \text{ЛП} + \text{ФП} + \text{СП} + \text{ЭП}^*$$

В целом фразеологическое описание осуществляется по трем параметрам: лингвистический (фонетический, лексический, грамматический, этимологический), экстралингвистический (соотношение названия с предметом) и стилистический (сфера употребления, эмотивность).

8. По части описания словарных статей и дефиниций в практике фразеографии языков наблюдаются методологические отличия. Во фразеологических словарях **таджикского языка**, относящихся к дореволюционному периоду, в предисловиях приведение информации о фразеологических единицах и принципах их толкования не свойственно; словари созданы по лексико-фразеологическому принципу; количество словоформ превышает количество фразеологизмов; ФЕ приводятся в структуре конструкций и словосочетаний; эквиваленты дефиниций показаны в других (арабском, индийском) языках; немало случаев ссылки на источники общими фразами «дар каломи кудамо ...» (по словам древних), «дар каломи асотеза вокеъ аст» (отмечается в старинных источниках); «ва аз базе кутуб» (и из некоторых книг), «например, дар лугати кадима» (например, в древних словарях).

Современная таджикская фразеография, согласно академическим словарям, основана на широком понимании ФЕ (словарные статьи в структуре конструкций, словосочетаний, пословиц, поговорок, крылатых выражений, «всяких формулах просьб»); в академических словарях в сравнении с русским и английским языками наряду с достоинствами, прослеживаются и некоторые недостатки: срани тельно узок круг дефиниции по стилистическим характеристикам ограничивается редкими пометами как *китобӣ* (литер.), *шоирона* (поэтич.), *зуфтуғӯӣ* (разг.), *лахҷавӣ* (диал.), *тахҷирӣ* (вульг.), *архаистӣ* (арх.), *таърихӣ* (ист.).

Развитие таджикской фразеографии, в частности, составление учебных, синонимических, антонимических, омонимических, этимологических, электронных фразеологических словарей является одной из очередных задач специалистов в этой области [2-А].

9. В **русской фразеографии** в самых совершенных словарях современности ключевым вопросом фразеологии являются «категориальные признаки, определяющие и отличающие фразеологизмы» от свободных языковых категорий, которые рассматриваются в десяти параграфах; фразеологический материал в словарях относится в основном к разговорной речи; каждая ФЕ по количеству семантических компонентов повторно приводится в качестве словарной статьи; размещение фразеологизмов осуществляется на основе грамматических свойств основного компонента с учетом семантических и структурных особенностей; ФЕ по орфографическим и пунктуационным параметрам считаются вне общеязыковых норм употребления. Необходимо отметить, что толкование некоторых вопросов являются спорными, о чем в соответствующих главах диссертации мы изложили свои мнения [2-А; 6-А].

10. **Английская фразеология** в описании словарных статей и применении способов толкования опирается на опыт русских фразеологических словарей; многие пометы, используемые в русских фразеологических словарях, заимствованы; пометы, относящиеся

* См. в конце третьей главы диссертации.

к особенностям употребления: давность употребления; принадлежность к социальным пластам; ссылки на источники в русской и английской фразеологии тождественны; пометы по территориальной принадлежности – American (американский), Australian (австралийский), Scottish (шотландский) специфичны; ФЕ вошли в упомянутые выше словари из современных американских, австралийских и шотландских словесников; к ФЕ в основном относят фразеологические словосочетания – идиомы; в ранних словарях в основном использовалась помета *sl (slang)*, а ныне вместо него приводятся конкретные пометы (*диал., жарг., вульг.* и т.д.).

Недостатки в английских фразеологических словарях прослеживаются с узостью круга стилистических помет, обусловленных недостаточным уровнем научных исследований в области стилистики [2-А; 10-А].

Следует отметить, что в рассматриваемых проблемах немало спорных вопросов, ожидающих своего решения. Важно то, что фразеология успешно развивается и, несомненно, научные достижения могут послужить важным фактором развития общей и частной фразеологии.

II. РЕКОМЕНДАЦИИ ПО ПРАКТИЧЕСКОМУ ИСПОЛЬЗОВАНИЮ РЕЗУЛЬТАТОВ ИССЛЕДОВАНИЯ

По результатам настоящей диссертационной работы на базе богатого опыта сравнительно-типологического исследования фразеологических словарей таджикского, русского и английского языков рекомендуется учесть:

1. Фразеология является одним из научных источников изучения фразеологии, особенности которого определяются и научными и прикладными материалами фразеологии. Теоретические и практические проблемы словарей должны рассматриваться сжато, точно, доступно и на базе конкретных иллюстраций.

2. Известные фразеологические словари таджикского, русского и английского языков вмещают пространные предисловия или же научные статьи, принадлежащие перу составителей словарей. Изучение научных постулатов фразеологов должен стать важнейшим предпосылком развития исследований новых аспектов теории фразеологии.

3. Знание фразеологами факторов возникновения и формирования фразеологии следует считать необходимым условием составления современных фразеологических словарей.

4. Использование широкого диапазона способов описания является подспорьем полного раскрытия семантики фразеологических статей. Различные способы описания способствуют точному определению значений фразеологических статей, особенностей их употребления, грамматических, орфоэпических, стилистических и других характеристик, то есть подробного толкования вокабул.

5. Рекомендуется все больше привлекать разносистемные языки к сравнительно-типологическому исследованию, способствующей развитию общей и частной фразеологии. Сравнительный анализ английского, русского и одного из национальных языков (в том числе таджикского) является одной из важнейших методологических основ развития лингвистики начала XXI в.

6. С принятием государственной программы совершенствования преподавания и изучения таджикского, русского и английского языков в Республике Таджикистан на период до 2030 года в языковой политике Правительства Республики Таджикистан

начался новый этап, являющийся важным фактором развития языков и повышения уровня преподавания как государственного, так и иностранного, в особенности русского и английского языков.

7. Достижения английской фразеологии в XX в. связано с научной деятельностью известного русского фразеолога А.В. Кунина («концепция Кунина»). На этом примере рекомендуется использовать опыт признанных во всем мире известнейших фразеологов при составлении современных фразеологических словарей национальных языков.

8. Интегрированное исследование и преподавание языков является значимым условием развития языкознания и совершенствования методов обучения родному и иностранному языкам, мотивированное на сравнительно-типологический аспект изучения.

ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМЕ ДИССЕРТАЦИИ

I. Публикации в изданиях, рекомендованных ВАК-ом при Президенте

Республики Таджикистан:

- [1-А] Вохидова Н.А. Важный источник исследования фразеологии / Н.А. Вохидова // Вестник ТГУБП (серия гуманитарных наук). – Худжанд: Малая типография ТГУБП, 2021. - № 1 (86). – С. 96-103 (на тадж. яз). – EDN TLSKKY.
- [2-А] Вохидова Н.А. Фразеология – фактор развития исследования и обучения фразеологии разносистемных языков / Н.А. Вохидова // Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Научный журнал (Цикл гуманитарных и экономических наук) / ISSN (2663-5534), – Бохтар, 2021. - № 1 (89). – С. 66-69 (на тадж. яз). – EDN UENFAI.
- [3-А] Вохидова Н.А. Из истории формирования фразеологии разносистемных языков / Н.А. Вохидова // Вестник педагогического университета / ISSN (2219-5408), - Душанбе, 2021. - № 2 (91). – С. 92-97 (на тадж. яз). – EDN PXSРHK.
- [4-А] Вохидова Н.А. Методы описания фразеологических единиц во фразеологических словарях разносистемных языков / Н.А. Вохидова // Вестник Таджикского национального университета. Серия гуманитарных наук. – Душанбе: Издательство печати и перевода текста, 2021, - № 6 – С. 46-52 (на тадж. яз). – EDN MJCUTA.
- [5-А] Вохидова Н.А. Об устойчивости и вариативности фразеологизмов в таджикском и английском языках / Н.А. Вохидова // Вестник педагогического университета / ISSN (2219-5408). – Душанбе, 2022. - № 2 (97). – С. 127-133.

II. Статьи в других журналах и сборниках:

- [6-А] Вохидова Н.А. Типология – фактор развития фразеологии разносистемных языков / Н.А. Вохидова // Актуальные современные проблемы гуманитарных наук. Сборник статей научно-теоретической региональной конференции посвященной 80-летию профессора Абдували Бердиалиева. – Худжанд: Нури маърифат, 2019. – С. 230-234 (на тадж. яз).
- [7-А] Вохидова Н.А. Новый этап в исследовании и интегрированного обучения языков / Н.А. Вохидова // Пути совершенствования качества преподавания таджикского, русского и английского языков в свете Посланий Лидера нации. Сборник статей республиканской научно-практической конференции посвященной 75-летию жизни и научно-педагогической деятельности член-корреспондента Академии образования

- Таджикистана, Заслуженного работника Таджикистана, доктора педагогических наук, профессора Саидбоя Шербоева. – Душанбе, 2019. – С. 96-99 (на тадж. яз).
- [8-А] Вохидова Н.А. Фразеологический словарь как источник исследования и обучения фразеологии / Н.А. Вохидова // Материалы научно-практической конференции «Особенности применения новых правил правописания в начальных классах» посвященной 70-летию Отличника образования Республики Таджикистан, кандидата филологических наук, доцента Каримовой Мохинисо Абдукаюмовны. – Худжанд, 2019. – С. 281- 285 (на тадж. яз).
- [9-А] Вохидова Н.А. Фразеография разносистемных языков и её роль в преподавании / Н.А. Вохидова // Уфуки андеша. Сборник статей ученых, молодых исследователей и магистрантов ХГУ имени акад. Б.Гафурова посвященный году развития села, туризма и народных промыслов. – Худжанд: Нури маърифат, 2019. - С.76-82 (на тадж. яз).
- [10-А] Вохидова Н.А. Роль «концепции Кунина» в английской фразеографии / Н.А. Вохидова, А.А. Курбонов // Актуальные проблемы типологии, германской лингвистики и методики преподавания иностранных языков. Сборник статей. - № 10 (2020). – Худжанд, 2020 – С. 63-68 (на тадж. яз).
- [11-А] Вохидова Н.А. Языковые связи – фактор совершенствования преподавания национальных языков (Постановка вопроса) / А. Абдукадыров, Н.А. Вохидова // Актуальные проблемы узбекской и таджикской филологии. Материалы международной онлайн-конференции. 26 ноября 2020 г. Худжанд: Нури маърифат, 2020. – С. 779-782 (на тадж. яз).
- [12-А] Вохидова Н.А. Роль фразеологических словарей в преподавании разносистемных языков / Н.А. Вохидова // Проблемы преподавания иностранных языков в высших профессиональных учреждениях: нынешнее положение и перспектива. Материалы республиканской научно-практической онлайн-конференции Худжанд, 29 декабря 2020 г. – Худжанд, 2021. – С. 110-113 (на тадж. яз).
- [13-А] Вохидова Н.А. Важные факторы исследования и преподавания иностранных языков / Н.А. Вохидова // Актуальные проблемы типологической лингвистики, германистики и методики преподавания иностранных языков (материалы научно-практической конференции). Факультет иностранных языков. – Худжанд, 2021, № 18 (2021). – С. 72-78 (на тадж. яз).

АННОТАТСИЯ

ба диссертатсияи Воҳидова Нодира Абдусатторовна дар мавзӯи «Хусусиятҳои фарҳангҳои фразеологӣ дар забонҳои гуногунсоخت (дар мисоли забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ)» барои дарёфти дараҷаи номзоди илмҳои филологӣ аз рӯйи ихтисоси 10.02.00. – Забоншиносӣ (10.02.20 – Забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ, қиёсӣ ва муқобилавӣ)

Калидвожаҳо: фразеология, фразеография, фарҳангҳои фразеологӣ, моддаҳои луғавӣ, забонҳои тоҷикӣ, русӣ, англисӣ, таҳқиқоти муқоисавӣ-типологӣ, системаи ташреҳ ва ишоратҳои фразеографӣ.

Диссертатсия ба таҳқиқи муқоисавӣ-типологии хусусиятҳои фарҳангҳои фразеологӣ забонҳои гуногунсоخت дар мисоли забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ бахшида шудааст. Он аз се боби бо ҳам марбут иборат буда, ба ҳалли комили мавзӯ мусоидат дорад, чунончи, дар боби якум сухан аз омилҳои пайдоиш ва ташаккули фразеографияи забонҳои маъруф меравад. Дар боби мазкур масъалаи асосӣ дар меҳвари забони тоҷикӣ мавриди назар қарор дода шудааст: раванди таҳаввули луғатнигорӣ тарҷумавӣ русӣ ва англисӣ дар робита бо забони тоҷикӣ таҳлил гардидаанд.

Боби дуюм ба омӯзиш ба нақши фразеография дар рушди фразеологияи забонҳо бахшида шудааст. Дар ин бобат дар фразеография тамоюли умумӣ ин аст, ки дар оғози китоб аксар муаллифон ё мураттибони фарҳангномаҳо нуқтаи назари худро роҷеъ ба моҳият, категорияҳои асосӣ ва хусусиятҳои воҳидҳои фразеологӣ ибраз медоранд, ки он асос бар интиҳоб ва маънидоди ВФ мебошад. Дар ҳамин замина дар се банд масоили муҳталифи фразеологияи забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ мавриди омӯзиш қарор дода шудааст.

Мазмуни боби сеюмро усулҳои шарҳи моддаҳои луғавӣ забонҳои мазкур ташкил менамояд, ки бозгӯи хусусиятҳои умумӣ ва хоси фразеографияи забонҳо маҳсуб меёбад. Аз ин нуқтаи назар, усулҳои шарҳи вокабулаҳо – моддаҳои фразеологӣ дар тамсила аз рӯйи ҳафт ҷанбаъ нишон дода шудаанд, ки анвои шарҳи моддаҳоро аз рӯйи мансубият ба категорияҳои лингвистӣ ва экстралингвистӣ муайян менамоянд. Дар ин тамсила фразеографияи забонҳои таҳқиқшаванда бо вучуди аломатҳои умумӣ доштан аз рӯйи дараҷаи фарогирии навҳои шарҳ дар мавқеи гуногун қарор дорад.

Дар интиҳои диссертатсия натиҷаи таҳқиқот дар 18 банд хулоса ва тавсияҳо ҷамъбаст гардидааст. Аз ҷумла, фразеографияи забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ ба принципҳои ягонаи танзим асос ёфтааст. Масъалаҳои шинохти ВФ, ҷойгиркунии онҳо дар фарҳанг, системаи ташреҳот, зикри мисолҳои шохид ва ишоратҳо ба ҳар се забон мансубанд. Дар баробари ин оид ба масъалаҳои мазкур дар таҷрибаи фразеографияи забонҳо махсусиятҳои назариявӣ ва методологӣ ҳастанд. Тавсия гардидааст, ки таҷрибаи самарабахши фразеография дар тадвини фарҳангҳои муосир ба кор бурда шавад. Бо ҳам овардани асосҳои методологӣ ва низомии фарҳангҳо аз матлабҳои ниҳонӣ таҳқиқот маҳсуб ёфтааст.

Дар маҷмӯъ, маводи назариявӣ ва амалии диссертатсия ба такомули фразеографияи хусусию умумии забоншиносӣ нигаронида шудааст.

АННОТАЦИЯ

к диссертации **Вохидовой Нодиры Абдусатторовны** на тему **«Особенности фразеологических словарей в разносистемных языках (на примере таджикского, русского и английского языков)»** на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности **10.02.00 – Языкознание (10.02.20 – Сравнительно-историческое, сопоставительное и типологическое языкознание)**

Ключевые слова: фразеология, фразеография, фразеологические словари, словарные статьи, таджикский, русский, английский языки, сравнительно-типологическое исследование, система фразеографических описаний и ссылок.

Диссертация посвящена сравнительно-типологическому изучению особенностей фразеологических словарей разносистемных языков на примере таджикского, русского и английского языков. Она состоит из трех взаимосвязанных глав, способствующих комплексному исследованию темы.

В первой главе в трех разделах рассматриваются вопросы происхождения и процесс формирования фразеологии, где стержневое положение занимает таджикский язык, ибо в разделах, относящихся к русскому и английскому языкам рассматриваются двуязычные переводные словари, компонентом вокабул которых являются таджикские фразеологизмы.

Вторая глава посвящена изучению роли фразеографии в развитии фразеологии языков. В лексикографической практике большие фразеологические словари отличаются тем, что в их введениях или отдельных научных статьях детально излагается позиция авторов или составителей словарей о понятии фразеологии, её категорий, а также расположения и словарного описания фразеологических единиц.

Третья глава основана на анализе и интерпретации путей и методов описания вокабул-фразеологизмов, где определяются общие и специфические особенности фразеографии языков. С этой точки зрения, методы описания вокабул – словарных статей показаны в семи так называемых «формулах параметров», определяющих виды описаний по принадлежности к лингвистическим и экстралингвистическим категориям. Рассматриваемые языки в данных «формулах», не взирая на общие свойства, по количеству охвата вокабул занимают разные позиции, которые являются значимыми показателями фразеографического уровня данного языка.

Итоги исследования обобщены в 18 пунктах в виде заключений и рекомендаций. В частности, фразеология таджикского, русского и английского языков основана на общих принципах отбора словарного материала, их дефиниций и сигнификации. При этом отмечаются методологические особенности фразеографии языков по всем названным параметрам, являющимися незаменимым фактором совершенствования словарной практики.

В целом теоретические и эмпирические материалы диссертации направлены на развитие частного и общего языкознания.

ANNOTATION

to the dissertation of Vohidova Nodira Abdusattorovna on the topic "Peculiarities of phraseological dictionaries in the languages of different systems (on the example of Tajik, Russian and English languages)" for the degree of candidate of philological sciences in specialty 10.02.00 - Linguistics (10.02.20 - Comparative-historical, comparative and typological linguistics)

Key words: phraseology, phraseography, phraseological dictionaries, vocabulary entries, Tajik, Russian, English, comparative-typological research, system of phraseographic descriptions and links.

The thesis is devoted to the comparative typological study of the features of phraseological dictionaries of the languages of different systems on the example of Tajik, Russian and English languages. It consists of three interrelated chapters that contribute to a comprehensive exploration of the topic.

In the first chapter, the issues of origin and the process of formation of phraseology are considered in three sections, where the Tajik language occupies a pivotal position, because in the sections related to Russian and English, bilingual translation dictionaries are considered, the vocabulary of which include Tajik phraseological units.

The second chapter is devoted to the study of the role of phraseography in the development of phraseology of languages. It is shown that in lexicographic practice, large phraseological dictionaries are distinguished by the fact that in their detailed introductions or individual scientific articles, the position of authors or compilers of dictionaries on the concept of phraseology, their categories, as well as the location and dictionary description of phraseological units are depicted in details.

The third chapter is based on the analysis and interpretation of the ways and methods of describing vocabulary-phraseological units, where the general and specific features of the phraseography of languages are determined. From this point of view, the methods of describing vocabulary entries are shown in seven so-called «parameter formulas», that determine the types of description due to belonging to linguistic and extralinguistic categories. The languages considered in these «formulas», in spite of the general properties, occupy different positions in terms of the quantity of vocabulary coverage, which are significant indicators of the phraseographic level of the given language.

The results of the research are summarized in 18 points of conclusions and recommendations. In particular, the phraseology of the Tajik, Russian and English languages is based on the general principles of the selection of vocabulary material, their definitions and significations. At the same time, the methodological features of the phraseography of languages are noted for all the above parameters, being an indispensable factor in improving vocabulary practice.

In general, the theoretical and empirical materials of the dissertation are aimed at the development of private and general linguistics.